

Дніпропетровська область

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ МІСТА ПОКРОВ

(за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ І РЕЛІГІЙ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Дніпропетровська область

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ МІСТА ПОКРОВ

*(за матеріалами
«Зводу пам'яток історії
та культури України»)*

Дніпро
Журфонд
2020

УДК: 904 (457.53)
ББК: 63.3 (4УКР-4ДН)-7
П 15

Рекомендовано до друку науково-методичною радою з питань охорони культурної спадщини Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей.

Протокол засідання від 16.07.2020 р. № 65/20-НМР

Редакційна колегія випуску:

Першина Н. Г., начальник управління культури, національностей і релігій Дніпропетровської обласної державної адміністрації, заслужений працівник культури України;

Кот С. І., кандидат історичних наук, заступник Голови Головної редакційної колегії «Зводу пам'яток історії та культури України», керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України;

Голубчик А. М., директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, дійсний член УНК ICOMOS, заслужений працівник культури України;

Колесник О. С., завідувач відділу «Робоча група по підготовці тому Звід пам'яток історії та культури Дніпропетровської області» Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей;

Кочергін І. О., доктор історичних наук, начальник Південно-східного міжрегіонального відділу Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах Українського інституту національної пам'яті, професор кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», голова правління Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Маріна З. П., кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету ім. О. Гончара;

Ревський С. Б., професор Придніпровської державної академії будівництва і архітектури, член Національної спілки архітекторів України, дійсний член УНК ICOMOS;

Світленко С. І., доктор історичних наук, декан історичного факультету Дніпровського національного університету ім. О. Гончара, заслужений працівник освіти України;

Титова О. М., кандидат історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, заслужений працівник культури України;

Швидько Г. К., доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», директор Дніпропетровського регіонального відділення науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України.

П 15 Пам'ятки історії та культури міста Покров (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядкування: Голубчик А. М., Колесник О. С., Кузьміна В. В. Автори статей: Грибовський В. В., Дараган М. М., Колесник О. С., Кулічичін В. В., Моїсенко С. О., Полін С. В., Чирич А. М., Шейміна Н. М. Д.: Журфонд, 2020. стор.

Пропоноване видання продовжує серію публікацій про пам'ятки Дніпропетровської області за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України». Випуск присвячений пам'яткам історії та монументального мистецтва, що розташовані на території міста Покров.

УДК: 904 (457.53)

ББК: 63.3 (4УКР-4ДН)-7

ISBN 978-617-7146-92-5(серія)

ISBN 978-966-934-288-1

© Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, 2020.

© Грибовський В. В., Дараган М. М., Колесник О. С., Кулічичін В. В., Моїсенко С. О., Полін С. В., Чирич А. М., Шейміна Н. М., 2020

Шановні читачі!

Ви тримаєте в руках видання, що є складником багатотомника про пам'ятки нашого краю за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України» та розповідає про об'єкти культурної спадщини міста Покров.

Потреба узагальнення та каталогізації знань про нерухому культурну спадщину виникла ще за часів Радянського Союзу: все частіше поставало питання щодо створення науково-довідкового видання на зразок енциклопедії, яке містило б інформацію про усі відомі пам'ятки історії та культури.

У 1967 р. Президія Академії Наук СРСР та Міністерство культури прийняли Постанову «Про підготовку Зводу пам'яток історії та культури СРСР». До «Зводу» залучалися нерухомі культурні цінності – пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, які мали історичне, наукове або художнє значення. Надалі в усій країні активізується робота з виявлення та занесення до державного обліку нерухомих пам'яток. Не варто зупинятися на тому факті, що взяття на облік чималої кількості об'єктів (особливо пам'яток історії та монументального мистецтва) диктувалося потребами пропаганди комуністичного режиму й не мало реального історичного та культурного підґрунтя.

Лише після здобуття Україною незалежності випала нагода переглянути створені за часів СРСР переліки пам'яток, а крім того, відшукати та повернути суспільству історичні об'єкти, відправлені радянською владою у небуття: пам'ятки, пов'язані з визвольним рухом українського народу та боротьбою за незалежність, життям та діяльністю репресованих представників української інтелігенції; пам'ятки Голодомору та інших злочинів радянської влади; храми – визначні твори архітектури, перетворені на колгоспні зерносховища тощо.

14 березня 1992 р. вийшла Постанова Кабінету Міністрів України № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», відповідно до якої підготовка обласних томів енциклопедичного видання відтепер мала здійснюватися коштом місцевих бюджетів. Проте важкий економічний стан та інфляція стали на заваді реалізації запланованого, зокрема й на теренах Дніпропетровської області. В умовах відсутності фінансування упродовж 1990-х років робота з підготовки обласного тому «Зводу» була фактично зупинена.

Поновлення роботи над «Зводом» відбувається вже на початку 2000-х років. Тоді ж виходить Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (від 11 грудня 2000 р. № 1328/2000), на виконання якого головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації видано

розпорядження «Про видання тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область» (від 25 липня 2001 р. №301-р). Згідно з розпорядженням створена робоча група у структурі Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, яка організовує підготовку матеріалів до видання, забезпечує методичний супровід, здійснює редагування, систематизацію матеріалів та готує їх до друку. До написання статей «Зводу» залучено широке коло професіоналів відповідних кваліфікацій: археологів, істориків, мистецтвознавців та архітекторів, адже кожна пам'ятка по-своєму унікальна та потребує якісного наукового вивчення. Отже, усі статті «Зводу» авторські.

Активізація роботи над обласним томом «Зводу» мала як позитивний наслідок не лише підготовку та упорядкування матеріалів про вже відомі пам'ятки, але й виявлення нових, раніше не зафіксованих об'єктів культурної спадщини. Починаючи з 2002 р., спеціалісти Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей провели комплексні обстеження територій усіх 22 районів та 13 міст обласного підпорядкування, під час яких встановлено сучасний стан облікових пам'яток та виявлено нові об'єкти історії, архітектури, монументального мистецтва. Крім того, здійснено визначення меж територій пам'яток археології області, що дало змогу зафіксувати розташування кожної пам'ятки в державній системі координат, а також поповнити перелік об'єктів культурної спадщини щойно виявленими курганами та курганными могильниками.

Результатом такої систематизованої кропіткої праці стало збільшення кількості облікованих пам'яток Дніпропетровщини з 11 до 18 тисяч.

Пропоноване видання містить 22 статті на 27 об'єктів культурної спадщини Покрова, а також розгорнуті археологічний та історичний нариси про минуле міста.

Дуже сподіваємося, що дане та інші видання серії будуть цікавими та стануть у пригоді не лише науковцям, а й більш широкому загалу читачів, небайдужих до минулого рідного краю.

Редколегія

Археологічний нарис

Місто Покров (із 1938 р. – смт Орджонікідзе, у 1956 – 2016 рр. – м. Орджонікідзе) від 1965 р. належало до категорії міст обласного підпорядкування. До складу Покровської міської ради, крім самого міста, нині входять смт Гірняцьке та смт Чортомлик. Саме місто та його околиці територіально розташовані в межах Нікопольського району Дніпропетровської області і займають його південно-західну частину, межуючи на заході з Апостолівським районом Дніпропетровської області.

В географічному відношенні землі Покровської міської ради розкинулись на Дніпровському правобережжі – в межиріччі річок Солона, Базавлук та Чортомлик (праві притоки р. Дніпро), знаходиться в межах Українського кристалічного масиву (щита) та Причорноморської низовини. Загальна протяжність Покровського регіону із заходу на схід сягає 20 км, а з півночі на південь – близько 14 км.

Особливістю цього межиріччя на даній ділянці є виходи в долинах річок на поверхню корінних порід, зокрема гранітів, які в окремих місцях утворюють скелі, пороги та водоспади. Клімат межиріччя Базавлука, Солоні та Чортомлика помірно-континентальний: із посушливим літом та малосніжною зимою.

Межиріччя Базавлука, Солоні та Чортомлика розташоване на межі північного та південного українського Степу, що накладає своєрідний відбиток на характер ґрунтового покриву: в ньому поєднуються одночасно якості ґрунтів підзони звичайних і південних чорноземів.

У ботанічно-географічному відношенні зазначений регіон лежить у межах зони справжніх степів у перехідній смузі – від дерновинно-злакової багаторізотравної до дерновинно-злакової біднорізотравної підзони. Згідно з геоботанічним районуванням України басейн р. Базавлук розташований у підзоні різнотравно-типчакково-ковилових степів Софіївсько-Марганецького району. Нині рослинний покрив тут здебільшого перебуває на різних стадіях пасовищної дигресії. Проте на слабо порушених ділянках степу та важкодоступних і віддалених від поселень схилах на невеликих площах збереглися ковилові формації¹. Велику різноманітність у рослинний покрив вносять долини річок Базавлук, Солоні та Чортомлик, адже їхні пойми мають ознаки засолення. В зв'язку з цим тут поширена солонцева та солончакова рослинність.

Щодо степової зони Північного Причорномор'я правобережна ділянка Нижнього Подніпров'я в межиріччі Базавлука, Солоні та Чортомлика, що приймає безпосередньо до Дніпровських плавнів, певною мірою є маргинальною

¹ Кучеревський В. В., Провоженко Т. А., Сіренко Т. В. Ценотична різноманітність ковилових степів басейну р. Базавлук // *Інтродукція рослин*. 2009. № 1. С. 3 – 4.

зоною. Ця територія характеризується посушливістю та континентальністю, проте близькість до Дніпровських плавнів забезпечує багатство водних та ґрунтових ресурсів, що навіть за середнього рівня атмосферних опадів забезпечує багатий рослинний покрив. Висока ділянка вододілу знаходиться на відстані не більш як 20 км від Дніпра, але водночас із заходу і північного заходу він оточений долиною р. Солона, відстань від якої до найвищого пункту вододілу не перевищує 7 км, а зі сходу до нього примикала долина р. Чортомлик. Такі природно-кліматичні умови регіону є оптимальними для різних форм скотарства, проте також не виключають і землеробство. Цей природний фон і визначав характер освоєння цієї території в давнину.

Перша згадка про археологічні пам'ятки Орджонікідзевського регіону належить до катерининських часів. Російський академік Василь Зуєв у 1781 р. проїздив тут по дорозі на Херсон і поблизу поштової станції Чортомлик (знаходилася на місці сучасної залізничної станції Чортомлик) він помітив значну кількість курганів, зокрема й дуже великих. В. Зуєв також оглянув і вперше описав курган Чортомлик. Зауважив про його величезні розміри, наявність каменю по основі, а також детально описав і замалював половецький кам'яний «болван», що стояв на його вершині².

Повноцінні дослідження курганів у Дніпровському степовому Правобережжі почалися в 1851 р. з кургану біля с. Олександропіль (Солонянський р-н, Дніпропетровської обл.), де під час видобутку каменю з Лугової Могили, більш відомого як Олександропільський курган (мал. 1), були знайдені золоті, срібні, бронзові і залізні скіфські речі. Знахідки привернули увагу міністра внутрішніх справ графа Л. А. Перовського, по відомству якого в той час проходили археологічні дослідження на півдні Російської імперії. За його дорученням позаштатний співробітник МВС О. В. Терещенко в 1852 – 1853 рр. і директор Керченського музею старожитностей О. Є. Люценко в 1854 – 1856 рр. провели розкопки кургану. Олександропільський курган входить до четвірки найбільших царських курганів степової Скіфії. Гігантський насип, заввишки близько 24 м та діаметром близько 100 м по основі, був обнесений циклопічною кам'яною крепідою з гігантських плит, оточений ровом і земляним валом. У насипу в різних місцях знайдено залишки тризни – кістки

Мал. 1. Олександропільський курган. Традиційне зображення. Малюнок І. Медведєва, 1856 р.

² Зуєв В. *Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.* СПб., 1787. С. 264 – 267.

тварин, уламки амфор і ліпних посудин, наконечники стріл та списів, кам'яне скульптурне зображення собаки, золоті прикраси дерев'яних чаш (голівка коня, фігурка дикого кабана та ін.), срібні та бронзові прикраси вузд, навершя та інші прикраси похоронних возів, уламки коліс возів та багато іншого. В кургані знайдено три синхронних царських поховання в супроводі слуг і коней³. Розкопки скіфського царського Олександропільського кургану були першими в історії Росії дослідженнями, проведеними з науковими цілями, чітко сформульованими графом Л. А. Перовським⁴.

У процесі розкопок Олександропільського кургану в 1852 – 1853 рр. проводились розвідки навколишніх територій. О. В. Терещенко зазначив, що «... на пути через безуездный город Никополь до реки Базавлука, на 153 верстах, они [курганы – С. П.] сгустились в таком множестве, что поражают своим видом, разнообразием, величиною и устройством... протяжение между Базавлуком и Чертомлыком, на землях барона Штиглица и генерала Зейферта, покрыто большими буграми, которые занимают площадь в 70 верст. Почти все они осыпаны здесь мелкими курганами... Геррос должен быть на этой обширной площади и, конечно, он начинается от Базавлука, а оканчивается Екатеринославом»⁵. Про цілу низку великих скіфських курганів у цьому районі також зазначив і О. Є. Люценко в 1854 – 1856 рр.⁶.

Широкий розвиток археологічних досліджень у Російській імперії та зростання до них інтересу в суспільстві зумовили створення в 1859 р. Імператорської археологічної комісії, завданням якої стало систематичне і планомірне дослідження старожитностей на території Російської імперії. Одним із перших її кроків було продовження досліджень скіфських курганів у районі, де передбачалося розміщення скіфського Герроса на правобережжі Дніпра, неподалік від м. Нікополя, виявлених у попередні роки О. В. Терещенком та О. Є. Люценком. У 1859 – 1863 рр. молодший член Імператорської археологічної комісії І. Є. Забелін досліджував низку курганів скіфської знаті. У нижній течії р. Томаківка, біля сучасного с. Мар'ївка (Запорізький р-н, Запорізька обл.) він розкопав Гермесову Близницю, біля с. Григорівка (Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.) дослідив Краснокутський курган, а поблизу смт Томаківка (Томаківський р-н,

³ АГС I: Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. СПб, 1866. Вып. I. С. 2 – 25; Полин С. В., Алексеев А. Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Киев – Берлин: «Видавець Олег Філюк», 2018 (Серия «Курганы Украины», Т. 6). С. 55 – 94.

⁴ Полин С. В., Алексеев А. Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Киев – Берлин: «Видавець Олег Філюк», 2018 (Серия «Курганы Украины», Т. 6). С. 9.

⁵ Терещенко А. Очерки Новороссийского края // ЖМНП. 1853. Ч. 79. №№ 7 – 9. С. 9 – 10, 16.

⁶ Полин С. В., Алексеев А. Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Киев – Берлин: «Видавець Олег Філюк», 2018 (Серия «Курганы Украины», Т. 6). С. 39 – 40.

Дніпропетровська обл.) – Гостру Томаківську Могилу, Томаківську Близницю та ін.⁷

Вінцем досліджень І. Є. Забеліна стали розкопки скіфського царського кургану Чортомлик біля сучасного с. Чкалове (Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.) у 1862 – 1863 рр., що фактично розміщувався на території майбутнього Орджонікідзевського регіону. Висота кургану за різними даними сягала 19 – 22 м, діаметр – 110 м (мал. 2). Насип мав специфічну форму: вершина являла собою рівну площадку близько 15 м у діаметрі, в центрі якої в ямі стояла половецька кам'яна баба; північний схил вершини був майже прямовисним до висоти близько 10,5 м, де знаходилась тераса завширшки до 2 м, що ніби ділила курган на два яруси. Насип по основі був оточений потужною кам'яною кріпідою і наброскою з дрібного каміння, що високо піднімалася по

Мал. 2. Курган Чортомлик. Малюнок І. П. Вольського напередодні розкопок у 1862 р.

схилах. У різних частинах насипу і в кріпіді часто зустрічалися кістки тварин, уламки амфор, у тому числі і таврованих, ліпних посудин, окремі деталі і набори кінської вуздечки, наконечники стріл. Виявили також великі скупчення приношень: у центрі кургану на глибині 6,5 м від вершини знайшли близько 250 комплектів вуздечних наборів із різними бронзовими прикрасами, велику кількість кінських нагрудних прикрас, кілька золотих вуздечних деталей, прикраси похоронних возів – 10 бронзових наверхів і 234 бронзові круглі бляхи, бронзова гривня, 267 наконечників стріл і ажурний предмет у вигляді черпака. На підкурганній поверхні в північно-західному секторі перед стінкою кріпиди суцільною смугою завдовжки близько 14 м і завширшки

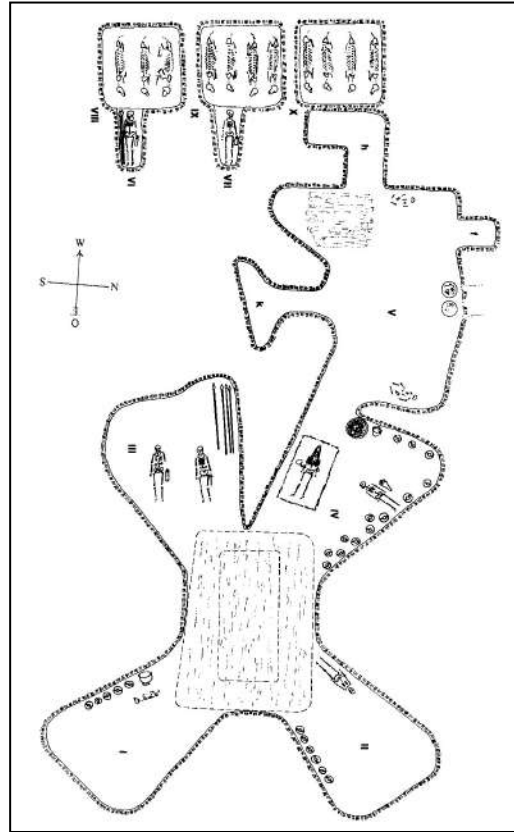
⁷ ДГС II: *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях.* СПб., 1872. Вып. II. С. 29 – 42; 44 – 53; 59 – 69; 70 – 73; Семенов-Зусер С. А. *Краснокутские курганы // Ученые записки Харьковского университета.* Харьков, 1939. № 15; Мелюкова А. П. *Краснокутский курган.* М., 1981.

близько 1 м лежали залишки тризни у вигляді кісток коня і фрагментів амфор. Під центром кургану археологи відкрили основну гробницю, що супроводжувалася низкою поховань в окремих ямах. Під північно-східною частиною крєпиди знаходилось поховання підлітка зі списом і кам'яним бруском («страж»). Біля самої гробниці виявили три кінських могили, де знайшли останки 11 загнuzданих і засідланих коней із золотими та срібними прикрасами. На двох кістяках збереглися бронзові набори нагрудних прикрас. Кінські поховання супроводжувалися двома похованнями «конюхів» (мал. 3).

Центральна гробниця складалася з прямокутного колодезя, в якому на глибині близько 11 м по кутах влаштувалися чотири камери. У південно-західній камері знаходився основний похований – «цар». На голові у нього був головний убір, прикрашений золотими бляшками; на шиї – золота гривна. На поясі з бронзових пластин кріпився меч з обкладеним золотом руків'ям, прикрашеним зображеннями двох голів бика. На руки були надягнені широкі золоті браслети, на пальці – персні, на гомілки – бронзові поножі. Біля скелета лежали нагайка, прикрашена золотою стрічкою, і залишки шкіряного горита з великою кількістю стріл, 6 наконечників списів та дротиків, бронзова чаша і срібний посуд. Поруч знаходилося супроводжуваче поховання воїна з золотою гривнею на шиї, срібним браслетом і золотим перстнем на руці. Біля пояса, набраного з бронзових пластин, лежали меч і сагайдак зі стрілами і ножем.

У північно-західній камері в розписному саркофазі було поховання «цариці». Жінка лежала в розкішному вбранні: головний убір, обшитий золотими бляшками, з налбною стрічкою з підвісками, золоті гривна, браслети, 9 перстнів. Поруч лежало бронзове дзеркало. Неподалік знаходився скелет її слуги, при якому були бронзовий і залізний браслети, сагайдак зі стрілами і ножем; поруч стояли 13 амфор. У цій камері дослідники також знайшли срібну Чортотлицьку

Мал. 3. Кінські поховання кургану Чортотмлик, що супроводжувались похованнями «конюхів»

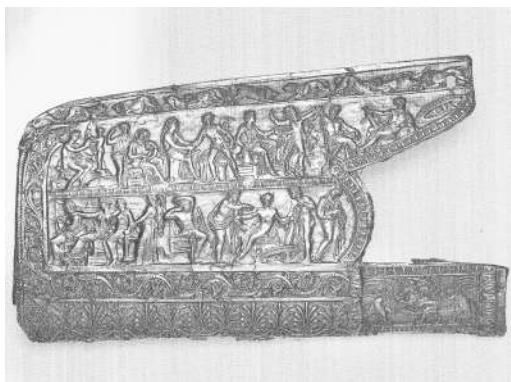

амфору, прикрашену фризом із зображеннями сцен приборкання скіфами коней і чудовим рослинним орнаментом. Поруч лежало велике срібне блюдо з ручками, прикрашене рослинним орнаментом і жіночими фігурами, в ньому – срібний черпак.

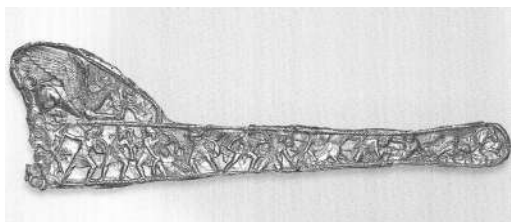
До камери з похованням «цариці» примикало велике прямокутне в плані підземелля з декількома нішами, що утворювало додаткове приміщення для розміщення «царських» речей і супроводжуючих поховань. Тут були виявлені виразні сліди невадлого пограбування через підземний хід із північної поли кургану. У північно-західній ніші знайшли напівзруйнований скелет, бронзову позолочену чашу, сагайдак зі стрілами, залізний меч з обкладеним золотом руків'ям. У південній ніші-схованці лежали залишки дерев'яного горита із золотою оббивкою із зображеннями сцен із грецької міфології (мал. 4), меч із обкладеним золотом руків'ям і піхвами (мал. 5), ще один меч із таким же руків'ям, пояси з бронзовими пластинками, ножі, гаки та цвяхи. Ще три мечі з обкладеним золотом руків'ям були встромлені в стінку. Крім того, в підземеллі знайдено великий бронзовий казан із зображеннями фігурок козлів по бортику, бронзове дзеркало, шестирожковий бронзовий світильник, велика кількість золотих бляшок, прикрас і уламків золотих виробів.

У північно-східній і південно-східній камерах містилося дороге цінне оздоблення «царя» і «цариці», від яких збереглася велика кількість нашивних золотих бляшок, підвісок, бусин і пронизок, бронзове дзеркало, веретено та ін. Тут же знаходився і господарський інвентар (бронзовий казан, амфори, 6 ножів, срібний черпак і ін.) та наконечники стріл. Біля входу в північно-східну камеру лежав «страж скарбів», що мав при собі бронзову гривну, золоті скроневи підвіску і перстень, сагайдак зі стрілами і ніж.⁸

Розкопки курганів скіфської знаті в Дніпровському степовому Право-

Мал. 4. Золота оббивка горита із зображеннями сцен із грецької міфології із кургану Чортомлик

Мал. 5. Піхви до меча із золотою оббивкою (із кургану Чортомлик)

⁸ Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. СПб., 1872. Вып. II. С. 74 – 118; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. Киев, 1991.

бережжі в 1852 – 1863 рр., проведені на досить високому для того часу рівні, вперше дали вченому світу і освіченій громадськості наочне уявлення про скіфські царські кургани, про матеріальну і духовну культуру скіфів і стали вирішальним аргументом у суперечці про місцезнаходження скіфського Герроса – місця поховання скіфських царів. На їхній основі склалися уявлення про поховальний обряд і основні елементи скіфської матеріальної і духовної культури. Ці кургани по праву ввійшли до золотого (в прямому і переносному сенсі) фонду вітчизняного скіфознавства. В Імператорському Ермітажі в Санкт-Петербурзі було відкрито спеціальний Нікопольський зал, де представлялись знахідки з цих курганів.⁹

Після розкопок скіфського царського кургану Чортомлик у 1861 – 1863 рр. район межиріччя Базавлука, Солоні та Чортомлика надовго залишився поза увагою археологів. Тільки грабіжники, які дізналися після успішних розкопок Чортомлика про скарби, приховані в місцевих курганах, упродовж багатьох років грабували тутешні кургани. З'явилися в цих місцях навіть професіонали цього промислу¹⁰. У колекції Б. І. і В. М. Ханенків є набір золотих бляшок і бронзовий посуд із курганів Нікопольщини, що походять, мабуть, із багатого поховання¹¹. У колекції відомого промисловця й археолога О. М. Поля існувала ціла низка золотих і бронзових речей, які походили з курганів у районі Чортомлика¹². Низку скіфських речей із курганів Нікопольщини демонстрував Д. І. Яворницький на виставці VI Археологічного з'їзду в Одесі в серпні 1884 р.¹³ У Метрополітен-музеї в Нью-Йорку зберігається золота оббивка піхв меча Чортомлицького зразка, також знайдена в одному з нікопольських курганів¹⁴.

Археологічні дослідження курганів поблизу сучасного м. Покров безпосередньо пов'язані з видобутком марганцю, який веде тут Оражонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат (ВАТ «ОГЗК»). Марганець тут добувають уже 115 років і тривалий час це відбувалося за допомогою шахт. У разі такого способу видобутку мало зачіпався поверхневий земний ландшафт. На початку 1950-х рр. почався, а до початку 1970-х рр. і завершився перехід комбінату до відкритого видобутку марганцевої руди – за допомогою кар'єрів. За такого способу значно підвищилися ефективність і безпека видобутку, проте почав повністю видозмі-

⁹ Придик Е. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. 1911. № 31. С. 21.; Макаренко Н. Е. Художественные сокровища Императорского Эрмитажа. Краткий путеводитель. Петербург, 1916. С. 61.

¹⁰ Полін С. В. Про пограбування скіфських курганів в районі Чортомлика // Археологія. 2003. № 2; Мозолевский Б. Н., Полін С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). Киев: «Стилос». 2005. С. 427 – 444.

¹¹ ДП V: Б. П. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. Киев, 1907. Вып. V. С. 12 (№№ 422 – 423, 514 – 526, 528 – 562).

¹² Каталог 1893: Каталог коллекции А. Н. Польш в Екатеринославе. Сост. К. Мельник. Киев. 1893. Вып. I – IV, С. 77.

¹³ Труды VI-го Археологического съезда в Одессе (1884 г.). Одесса, 1866. Т. 1

¹⁴ Richter, G. M. A. A Greek Sword Sheath from South Russia // Metropolitan Museum Studies, 4 (1932), 109 – 30.

новатися поверхневий рельєф. Первинний ландшафт знищувався в процесі гірничих розробок і лише через багато років він міг відновитися вже в новому вигляді. З початком відкритого видобутку стали необхідні попередні охоронні розкопки археологічних пам'яток, що опинялися на шляху кар'єрів. З цією метою в 1964 р. тут почала працювати Орджонікідзевська експедиція Інституту археології НАН УРСР. Тому, перш ніж приступити до опису археологічних пам'яток, коротко зупинимося на історії видобутку марганцю в районі м. Орджонікідзе¹⁵.

У геологічній структурі нашарувань земної кори археологічні пам'ятки займають лише верхній найтонший шар – у межах 20 м. Саме цей поверхневий шар земної товщі, що утворився впродовж четвертинного періоду, відповідає періоду існування людства, що займає в історії Землі (близько 4,5 млрд років) дуже незначний проміжок, – не більше двох-трьох мільйонів років. Нижче залягають пласти відкладень далеких геологічних епох, що йдуть углиб століть на десятки і сотні мільйонів років. І там, на глибині до 110 м, залягає шар марганцю, що утворився близько 30 – 40 млн років тому, коли тут плескалися хвилі олігоценного моря.

Цей ззовні непривабливий мінерал, сам по собі ні на що не придатний, був відомий уже древнім римлянам у вигляді якогось чорного каменю, що вживався для знебарвлення скляної маси (Пліній Старший). Під ним малася на увазі головна марганцева руда – піролюзит. Переважно в такій якості, а також для виготовлення відбілюючого порошку марганцева руда використовувалася аж до середини ХІХ ст. У 1860-х рр. марганець почали широко застосовувати в металургії для отримання дзеркального чавуну, що використовується для виготовлення високоякісної сталі, й відтоді у світі існує постійна висока потреба в ньому.

Чорна металургія до кінця ХІХ ст. безперервно нарощувала потреби в марганці. В Європі всі марганцево-рудні родовища були відносно невеликими, багато які з них швидко виробилися, інші не могли задовольнити постійно зростаючий попит. Ситуація істотно змінилася після початку видобутку цього мінералу в Чіатурському (1879) і Нікопольському (1886) родовищах. Аж до 1914 р. від третини до половини світового видобутку марганцевої руди припадало на Російську імперію. Практично вся руда з Чіатурського родовища йшла на зовнішній ринок. Але зовсім інше значення для Росії мало Нікопольське родовище, звідки експортувалася лише третина видобутку: основна маса нікопольської руди споживалася металургійними заводами Півдня Росії. Нікопольський марганець зіграв вирішальну роль у становленні і розвитку вітчизняної металургії.

Настільки ж важливе значення Нікопольське родовище мало і в радянський період. На його частку припадало до 80% розвіданих запасів марганцевих руд СРСР і близько 80% у загальному обсязі видобутку. Зберігає своє важливе значення марганець і для незалежної України. В даний час головним споживачем марганцю залишається чорна металургія, де використовується 90 – 95% усього

¹⁵ Більш детально в: Мозолевский Б. Н., Полин С. В. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: «Стилос». 2005. С. 49 – 70.

його видобутку, і частково кольорова. Марганець використовується також для виготовлення гальванічних елементів, у складі глазури та емалей, тканинних барвників, керамічних фарб, у хімічній і скляній промисловості, в мікродобривах тощо. Поки чорні метали мають вагоме значення в житті людства, марганцева руда залишатиметься одним із найважливіших видів сировини на планеті.

Нині за розвіданими запасами і видобутком марганцевих руд Україна посідає одне з провідних місць у світі. Основні поклади марганцю зосереджені в Нікопольському басейні, який за запасами займає одне з перших місць у світі та є найбільшим в Європі.

У 1883 р. гірничий інженер Російського Геологічного Комітету Валеріан Олександрович Домгер (1851 – 1885), під час збирання матеріалів для складання 47-го листа геологічної десятиверстної карти Європейської Росії, в оголенні лівого берега р. Солоні виявив пласт марганцевої руди. Він простежив його поширення вздовж річки впродовж 7 верст від ур. Пекельного до Хоминої балки (недалеко від сучасного смт Гірницьке). Хімічні аналізи засвідчили високу металургійну цінність знайденого мінералу і В. О. Домгер прийшов до висновку про наявність у районі р. Солоні вельми серйозного родовища і ймовірності відкриття ще більш потужних покладів марганцю. Він звернув на це увагу Головного Управління мастками Великого князя Михайла Миколайовича, власника земель, на яких переважно розміщувалися виявлені поклади. За пропозицією керуючого мастками Р. А. Мазінга В. О. Домгер повинен був у наступному році провести детальне обстеження виявленого родовища. Однак раптова смерть Домгера перекреслила ці плани і подальші дослідження провели в 1885 р. гірські інженери М. О. Михальський і М. Д. Коцовський. Останній виявив марганець і в пониззі р. Чортомлик, і по балці Довжик, і поблизу р. Базавлук. Надійними для розробки за його визначенням були потужні поклади по р. Солоній. Тут він простежив їхнє поширення по долині річки на досить значному відтинку і вглиб берега на 22 сажени. М. Д. Коцовський не мав можливості провести бурові роботи, але вважав отримані результати достатніми, щоб почати розробку родовища. Первинні роботи в долині річки пропонувалося вести відкритим способом, а далі, вглиб берега, – декількома штольнями, паралельно вирішуючи два завдання – видобутку марганцю і з'ясування меж його поширення всередину берегового плато.

Піки максимального видобутку марганцю по Нікопольському басейну припадають на 1893, 1897, 1900, 1907, 1912 – 1916 рр., різкі спади – 1895, 1898, 1903, 1909 рр., повна зупинка видобутку – 1919 – 1920 рр.

Упродовж усього дореволюційного періоду загалом масштаби розробок були досить скромними. Кількість марганцевих шахт на Нікопольщині та працюючих на них працівників була незначною. На видобутку працювали жителі навколишніх сіл, а також вихідці з Київської, Чернігівської, Курської та Орловської губерній. У період 1886 – 1900 рр. по всьому Нікопольському родовищу макси-

мальна чисельність робітників становила 800 – 1 000 осіб. У 1900 – 1917 рр. їхня кількість досягала 1 500 – 1 800 осіб і тільки в 1907 р., коли тут діяли 9 рудників, працювало до 3 000 осіб.¹⁶ Вихід товарного концентрату із сирової руди був дуже низький – близько однієї третини із вмістом марганцю 42 – 46% з великими втратами. На шахтах був установлений 12-годинний робочий день за змінної норми на двох шахтарів 600 – 650 пудів. Середня заробітна плата робітників на рудниках у 1900 р. становила від 200 до 300 рублів на рік і до 1915 р. зросла до 410 – 559 рублів.

Найбільш інтенсивно родовище експлуатувалося в 1915 р., коли було отримано 276 073 т збагаченої руди. За 34 роки експлуатації в дореволюційний час було отримано 3 657 767 т збагаченої марганцевої руди, з якої 793 466 т було експортовано за кордон, де головними споживачами були Англія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, Бельгія. З початком світової війни експорт припинився.

В останні роки Першої світової війни та під час Української революції 1917 – 1921 рр. почався спочатку поступовий, а потім і стрімкий спад видобутку, що завершився в 1919 р. повною зупинкою усіх рудників родовища. Станом на 1920 р. у басейні не працювала жодна шахта.

2 квітня 1919 р. постановою Ради Народного Господарства України всі підприємства з видобутку марганцевої руди зі всім рухомим і нерухомим майном та обладнанням оголосили власністю держави. Однак в умовах подій 1917 – 1921 рр. це рішення практичних наслідків не мало. Усі рудники Нікопольського басейну простоювали до другої половини 1922 р.

У 1920-х рр. відбувалося не стільки відновлення, скільки відтворення рудодобувної промисловості заново. Перша виробнича програма виконана лише на 39,9%, оскільки було відсутнє паливо, лісоматеріали, існувала постійна нестача робочої сили. Ситуацію також ускладнювала важка продовольча криза. Через сильний неврожай 1921 р. у Нікопольському регіоні голодувало близько 80% населення. У 1921 р. на рудниках працювали 235 осіб, у 1924 р. – 1 771 особа.

Здійснювалася посильна механізація. У 1926 р. на руднику ім. Комінтерна вводиться в експлуатацію районна турбінна електростанція ім. Чубаря потужністю 2 700 квт, створюються центральні електромеханічні майстерні, завдяки чому вже в 1927 р. була запущена лінія механічної подачі сирової руди з шахт до мийки нескінченним канатом. У 1926 р. у басейні працювали 5 збагачувальних фабрик, які в 1926 – 1927 рр. дали 470 000 т концентрату. Вже в 1927 р. було видобуто 472 200 т руди, що майже вдвічі перевищило рівень максимального річного видобутку дореволюційного періоду.

У 1930 р. у басейні працювало 4 627 осіб. До 1930 р. була розв'язана проблема енергозабезпечення басейну і підвищення якості збагачення руди. Але підземні

¹⁶ Для порівняння: в Кривому Розі в 1900 р. діяло 48 рудників, де працювали 4 226 робітників, у 1907 р. – 50 рудників, де працювали 10 949 робітників, у 1915 р. на 42 рудниках працювали 18 567 робітників

роботи, як і раніше, велися на примітивному рівні. Незважаючи на певне початкове зростання видобутку, до 1930 р. можливості його екстенсивного нарощування, за відсутності необхідної кількості робочої сили, вичерпалися. У 1931 р. закрилася низка дрібних низькопродуктивних шахт на ділянках рудоуправління ім. Комінтерну та ім. Ворошилова. До 1933 р. відбувся значний спад у видобутку і збагаченні до третини обсягу. Марганцевий басейн почав гальмувати роботу підприємств чорної металургії, розвиток якої тоді був життєво важливим для країни.

З 1933 р. почалася активна боротьба за перелом тенденції. Почалося широке впровадження нового методу розробки шахтних полів лавами. У 1934 р. вже 45% видобутку вироблялося лавами. Тоді ж створили трест «Нікополь-Марганець», безпосередньо підпорядкований Головному металургійному управлінню Наркомважпрому СРСР. До нього входили рудоуправління ім. Ворошилова, ім. Максимова, ім. Орджонікідзе. Новий трест очолив Г. В. Кржемінський. На 1934 р. у басейні були 21 обладнана відповідно до геологічних умов шахта і 4 збагачувальні фабрики. На них використовувалося 737 електромоторів загальною потужністю 13 743 квт; проклали 23,3 км ширококоліїних шляхів, пов'язаних із станціями Марганець і Чортомлик, та 16 км вузькоколіїки, що зв'язує Покровську ділянку зі ст. Чортомлик; створили власні паровозний і вагонний парки та ін. Усі шахти, аж до забою, були електрифіковані. У 1934 р. запрацював рудник ім. Ворошилова на Мар'ївській ділянці. Уже в 1934 р. вдалося добитися значного приросту видобутку, що відразу позначилося і на заробітках гірників. У 1930 р. середня зарплата по басейну складала 77 руб., а в 1934 р. вона зросла до 133 руб. З переходом на електроенергію Дніпрогесу передбачалося значне підвищення рівня електрифікації робіт. На 1935 р. ставилося завдання остаточного випробування і введення в експлуатацію врубко-навантажувального комбайна конструкції НІС Дніпропетровського гірничого інституту для виробництва нарізних і підготовлювальних робіт, що повинно було рішуче змінити умови видобутку, ліквідувати постійний дефіцит робочої сили і забезпечити виконання виробничої програми 1935 р. у 1 100 000 т збагаченої руди.

У 1934 р. побудовано Дніпрогес, завдяки чому було повністю розв'язано проблему енергопостачання басейну. Впродовж 1931 – 1936 рр. був налагоджений відбій марганцевої руди відбійним молотком. Одночасно велися випробування електромолотком конструкції Томського індустріального інституту. За ці роки на шахтах з'явилась спеціалізація праці, що також значно підвищило її продуктивність. Норма забійника до 1935 р. складала 23,54 т за зміну, після введення в практику пневматичних молотків – близько 50 т за зміну.

Активно розв'язувались і проблеми механізації завантаження в забої. Для цього використовувалися імпортні пневматичні самозавантажувальні лопати, а також стрічкові навантажувачі власної конструкції. Випробовувалися і впроваджувалися вантажні машини Криворізького заводу «Комуніст».

Під час нової системи видобутку лавами особливу роль набував підземний транспорт. Почалося застосування довгих забійних стрічкових транспортерів власної конструкції, дерев'яні вагонетки замінювалися металевими підвищеної вантажопідйомності 700 – 750 кг замість колишніх 377 кг. У головних відкотних штреках доставка руди була механізована шляхом застосування механічної відкатки нескінченним канатом. Ручна відкатка використовувалася тільки в другоградних штреках короткострокового існування.

Марганцеві шахти Нікопольщини завжди відрізнялися надлишком ґрунтової води та багнюки. Почалася велика робота з осушення шахт і очищення підземних виробок від бруду. За цей час значно змінився і характер робіт на поверхні. Так, зокрема, уже застосовувалися парові або електричні екскаватори, скреперні лебідки заводу «Комуніст» та стрічкові транспортери «Ленінець» Нікопольського заводу ім. Леніна. Відходило в минуле й механічне транспортування руди від шахт до миття за допомогою механічної відкатки нескінченним канатом, що простоював у негоду. В доставці руди остаточно перейшли до відкатки контактними електровозами або мотовозами.

Оскільки в ці роки до видобутку вводилися ділянки з рудою зниженої якості, що потребували посиленого збагачення (Тимашевська, Миколаївська, Новоселівська, ім. Кагановича та ім. Орджонікідзе), то, починаючи з 1937 р., ускладнилася технологія збагачення, для чого використовувалися нові машини різних типів.

У 1922 – 1941 рр. було видобуто в 3 рази більше руди, порівняно з дореволюційним періодом. До 1941 р. Нікопольський басейн давав 33% видобутку марганцю в СРСР і тут, на початку 1941 р., діяли 24 шахти і 4 збагачувальні фабрики. У передвоєнні роки цей регіон із виробництва марганцевої руди вийшов на перше місце в світі. І хоч значна частина марганцю споживалася вітчизняною металургією, здійснювалися й поставки на зовнішній ринок – у Німеччину, Францію, Польщу, Чехословаччину, Бельгію й Італію.

Усе перервалося 22 червня 1941 р. Шахти Нікопольського басейну до останнього вели видобуток і збагачення марганцю, так необхідного для військової промисловості. Тільки після виникнення безпосередньої загрози окупації на початку серпня 1941 р. за наказом ДКО було демонтовано шахтне та збагачувальне устаткування басейну та організовано евакуацію населення і найважливішого устаткування гірничих підприємств. На схід відправлено 142 ешелони з більш як 500 шахтарями, інженерно-технічними працівниками і службовцями, які разом із сім'ями виїхали на Північний Урал, куди також евакуювали й обладнання рудника ім. Орджонікідзе.

18 серпня 1941 р. німці захопили територію Нікопольського басейну. З перших днів гітлерівці спробували налагодити видобуток марганцю, вкрай необхідного німецькій військовій промисловості. Для експлуатації марганцевих рудників була створена компанія «Ерцбергбау», яка почала будівництво збагачу-

вальних фабрик, але завершити його не вдалося – руда вивозилася переважно незбагаченою. За час окупації до Німеччини відправили 1 000 000 т марганцю. Для забезпечення роботи басейну застосовувалися різноманітні засоби, серед яких: примусова праця військовополонених і мирного населення, терор і розстріли. Згідно з постановою рейхскомісара України Еріха Коха від 12 січня 1942 р. гірникам за ухилення від роботи загрозувала в'язниця. Проте роботи на рудниках і збагачувальних фабриках саботувалися, псувалося обладнання, на шахтах влаштовувалися аварії. Оскільки марганець мав колосальне значення для військової промисловості Німеччини, то гітлерівські війська до останнього утримували Нікопольський басейн, але 30 січня 1944 р. радянські війська перейшли в наступ і 4 лютого звільнили рудник ім. Орджонікідзе, селища Орджонікідзе, Гірницьке, ім. Калініна.

Під час відступу з території рудоуправління ім. Орджонікідзе гітлерівці повністю або частково знищили 11 235 м³ промислових приміщень, 12 092 м² житлової площі, будівель культурно-побутового призначення, затопили низку шахт, спалили розподільну електростанцію, пошкодили під'їзні шляхи від ст. Чортомлик до копальні та ін. За попередніми підрахунками, загальна сума збитків у басейні складала 143 194 100 руб.

21 лютого 1944 р. трест «Нікопольмарганець» відновив свою діяльність. На звільненій території був великий дефіцит робочих рук, оскільки багато хто перебував в армії, близько 10 000 чол. у період окупації вивезли на роботи до Німеччини, чимало людей загинуло від рук гітлерівців. Рудник ім. Орджонікідзе очолив Ф. С. Дем'яненко, який повернувся з Уралу. На цій посаді він пропрацював до 1955 р.

Упродовж 1944 – 1946 рр. у Нікопольському марганцевому басейні були відновлені всі старі шахти і побудовані ще дві нові, заново відбудовані дві збагачувальні фабрики, відновлено 6 700 м² житла, 13 гуртожитків, 6 загальноосвітніх та 3 школи ФЗН, 3 клуби, 7 столових, 2 пекарні, 3 лазні, 6 дитсадків, 3 лікарні. Рудник ім. Орджонікідзе вже в 1946 р. давав близько 70% довоєнного видобутку і 48,1% збагачення. У 1946 – 1950 рр. було відновлено і побудовано 24 нових шахти, ввели в дію й нові збагачувальні фабрики. Вже до 1950 р. видобуток руди на родовищі перевищив рівень 1940 р. і в наступні роки безперервно нарощувався. На руднику ім. Орджонікідзе в 1950 р. було видобуто 154,9% довоєнного видобутку і вироблено 112,5% збагачення, в 1955 р. – 215,7% видобутку і 208,5% збагачення.

Інтенсивно розвивалися робітничі селища, які перебували на території рудоуправління ім. Орджонікідзе. Сміт Орджонікідзе з селищами ім. Калініна, № 1 і с. Олександрівка Указом Президії ВР УРСР від 30 жовтня 1956 р. об'єднані в єдиний населений пункт – м. Орджонікідзе. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 р. м. Орджонікідзе віднесли до категорії міст обласного підпорядкування. У 1964 р. на базі рудоуправління ім. Орджонікідзе був

створений трест «Орджонікідземарганець», який у 1970 р. реорганізували в Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат (ОГЗК). У тому ж році в східній частині родовища був створений Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат (Марганецький ГЗК).

До 1952 р. у Нікопольському басейні марганець добувався тільки шахтним способом, але в рудоуправлінні ім. Орджонікідзе, вперше в Нікопольському марганцевому басейні, почалося будівництво Богданівського кар'єра. Ініціатором відкритого способу видобутку в басейні був уже згадуваний керівник рудоуправління ім. Орджонікідзе Феодосій Сергійович Дем'яненко. Ймовірно, в цій справі йому частково допомагав досвід створення кар'єру в воєнні роки на Полуночному руднику на Уралі. Вже в 1953 р. з 840 616 т сирової руди, видобутої в рудоуправлінні, 81 622 т було видобуто відкритим способом на Богданівському кар'єрі.

Цей кар'єр був своєрідною школою для всього басейну, де розроблялися методи і напрацьовувалась практика відкритого видобутку марганцевої руди, всіх видів землерийної техніки, – бульдозерів, екскаваторів (прямих лопат і драглайнів) та ін. В умовах кар'єру вивірялися технологічні схеми розробок стосовно конкретних гірничо-геологічних умов родовища, готувалися висококваліфіковані кадри відповідного профілю. У Богданівському кар'єрі на передових уступах, складених із м'яких осадових порід, використовувався залізничний транспорт, що значно ускладнювало роботу, і надалі від цієї практики відмовилися. Потужність перекриваючих відкладень тут становила від 18,8 м до 82,5 м. Кар'єр досяг проектної продуктивності на початку 1960-х рр., коли прийшло новітнє гірничо-розкривне обладнання вітчизняного виробництва – потужні крокуючі екскаватори та ін. У 1998 р. експлуатація кар'єру після 46-річної роботи була тимчасово припинена. За цей час тут видобули 43 301 000 т руди, обсяг розкривних робіт склав 730 978 000 м³ ґрунту. Після проведення рекультивційних робіт територію кар'єру площею 1 387 га Указом Президента України № 1341/98 від 9 грудня 1998 р. оголосили Богданівським ландшафтним заказником загальнодержавного значення.

У 1956 р. на посаду керівника рудника ім. Орджонікідзе призначено гірського інженера, керівника рудника ім. Максимова тресту «Нікопольмарганець» Григорія Лукича Середу. Він був ентузіастом відкритого видобутку марганцю. За видатні успіхи з видобутку марганцевої руди в червні 1958 р. йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1960-х рр. на західному крилі Нікопольського родовища припинилася закладка нових шахт. Остання на ОГЗК нова шахта № 22 розпочала роботу в 1965 р. По мірі вироблення шахти поступово закривалися і в 1974 р. була закрита остання з них. Саме в цей час у районі м. Орджонікідзе будується і вводиться в дію більшість кар'єрів, відбувається повний відхід від підземного видобутку руди.

Олександрівський кар'єр введений в експлуатацію в 1957 р. У 1959 р. розпочали гірничо-будівельні роботи на Шевченківському кар'єрі і в 1963 р. його

запустили в експлуатацію. Східний кар'єр розробляв ділянку кар'єрного поля майбутнього Північного кар'єру в 1961 – 1967 рр. Мало-Чкалівський кар'єр розробляв ділянку кар'єрного поля майбутнього Чкалівського кар'єру № 2 у 1964 – 1967 рр. Чоколівський кар'єр № 2 дав першу руду в 1978 р. Олексіївський кар'єр був введений в експлуатацію в 1964 р., а його відпрацювання було завершено в 1985 р. Будівництво Запорізького кар'єру почалося в 1967 р., у 1968 р. він уже дав першу руду, а в 1969 р. вийшов на проєктну потужність. Чоколівський кар'єр № 1 уведений в експлуатацію в 1969 р., а Покровський – у 1987 р.

У західній частині Нікопольського родовища за період ведення відкритих робіт ОГЗК вів видобуток марганцю на 12 кар'єрах, з яких частина була відпрацьована вже до початку 1980-х рр. (Мало-Шевченківський, Східний, Мало-Чкалівський та Олексіївський). На початку 1990-х рр. один кар'єр знаходився на стадії завершення вироблення (Запорізький), а ще один був законсервований (Богданівський). У даний час видобуток ведеться на 5 діючих кар'єрах – Чкалівський № 2, Шевченківський, Північний, Покровський і Олександрівський.

На початку 1990-х рр. ОГЗК переживав складнощі перехідного періоду, адже доводилося будувати роботу відповідно до нових економічних та політичних умов. У 1991 – 1995 рр. пройшов підготовчий етап приватизації державного Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату і наприкінці 1995 р. виникло ТОВ «Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат». У 2017 р. підприємство офіційно перейменовано на Публічне акціонерне товариство «Покровський гірничо-збагачувальний комбінат», а в 2018 р. – на Товариство з обмеженою відповідальністю «Покровський гірничо-збагачувальний комбінат».

Приводом до початку постійних досліджень скіфських курганів у районі Орджонікідзе слід вважати розкопки 1961 р., коли на запрошення Нікопольського краєзнавчого музею Скіфська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом А. І. Тереножкіна провела поблизу с. Кірове (нині с. Чистопіль, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.) розкопки низки курганів, що сягали заввишки 1 – 2 м та належали заможним рядовим скіфам і представникам нижчих верств скіфської знаті. Окремі катакомби в кіровських курганах виділялися складністю конструкції, глибиною і загальним об'ємом. Глибина підземних поховальних споруд досягала 7 м і їх дослідження було досить складним і небезпечним. Забезпечення техніки безпеки підземних робіт на курганах, а значною мірою і їх проведення, райком КПУ доручив керівникові рудоуправління ім. Орджонікідзе Г. А. Середі. Він надавав усіляку допомогу археологам і шахтарями-прохідниками, забезпечував роботи кріпильних лісом і багато чим іншим. Після тісного спілкування на розкопках біля с. Кірове інтерес Г. А. Середи до досліджень археологів переріс у багаторічну співпрацю і вже в 1964 – 1965 рр. на його запрошення Скіфська Нікопольська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом А. І. Тереножкіна почала тривале та послідовне

вивчення курганів на території Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату, що займає пониззя межиріччя річок Солона, Базавлук та Чортомлик.

У 1969 – 1993 рр. ці дослідження проводила Орджонікідзевська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Б. М. Мозолевського, а з 1994 р. і донині – Орджонікідзевська експедиція Інституту археології НАНУ, очолювана С. В. Поліним.

Період робіт Орджонікідзевської експедиції припав на час повного переходу Орджонікідзевського ГЗК на видобуток марганцю відкритим способом, що передбачало знищення значних степових територій і відповідно всіх археологічних пам'яток на їх поверхні. Як відзначав А. І. Тереножкін, «основне завдання експедиції полягає в зйомці планів курганних груп, обліку курганів і з'ясуванні за допомогою буріння, які з них відносяться до бронзового, а які до скіфського часу... Іншим завданням експедиції є проведення розкопок скіфських курганів». У результаті на території розробок комбінату на площі близько 200 км² розвідками А. І. Тереножкіна (1964 – 1965) і Б. М. Мозолевського (1970 – 1972) виявлено до 300 курганів різної величини. До них належали знаменитий скіфський царський курган Чортомлик, що частково досліджувався ще в 1861 – 1863 рр., низка менших курганів вищої скіфської знаті, яких ще не торкалася рука дослідників, а також безліч дрібних курганів різних епох. З огляду на це формувалося завдання Орджонікідзевської експедиції – дослідження ВСІХ курганів на території гірських розробок комбінату.

У 1964 – 1965 рр. члени експедиції досліджували курганні групи біля с. Капулівка (Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.) та Шахти № 22, Свилярьова могила та ін. (мал. 6)

У похованні 2 кургану 12 з групи біля Шахти № 22 досліджено пограбо-

Мал. 6. Розкопки середини 1960-х рр.

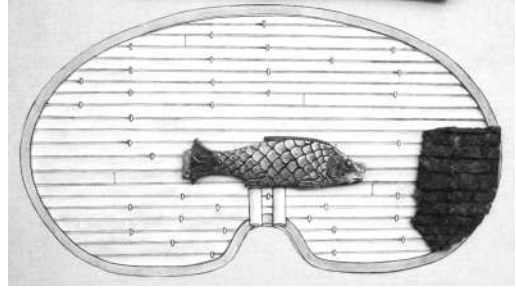

ване поховання воїна першої половини V ст. до н. е., при якому було не менше двох комплектів важкого захисного обладунку. Незважаючи на руйнування, вдалося частково реконструювати спорядження, що складалося з двох панцирів – залізного та бронзового, бронзових поясів, наборного шолома та щитів, набраних в одному випадку з залізних, а в іншому – бронзових пластин¹⁷. Прикрасою одного з щитів була велика бронзова бляха у вигляді риби (мал. 7).

У курганных групах біля с. Капулівка та в Свилярській могилі була відкрита низка скіфських поховань, що належали як простому, так і заможному населенню. Більшість із них була вщент пограбованою, проте в деяких збереглися виразні знахідки, представлені, зокрема, і вишуканими прикрасами (мал. 8).

До елітних скіфських поховань належала Страшна Могила, насип якої сягав заввишки 7 м. Земляні роботи на кургані тривали 19 днів: 3 дні знімався насип (з яких набігас тільки дві зміни чистого часу роботи бульдозера), 15 днів тривало дослідження центральної гробниці і кінської могили, 1 день досліджувався грабіжницький хід. Уже під час розкопок центральної гробниці бульдозер працював іще три дні, зачищаючи підкурганну поверхню на прилеглий території. Але це абсолютно недостатній термін для повного дослідження насипу кургану подібної величини.

В кургані була відкрита катакомба завглибшки 6,9 м та пов'язане з нею кінське поховання, влаштоване за 1,6 м на захід від вхідної ями катакомби. Катакомба пограбована, а від основного небіжчика, молодого юнака, залишилися тільки просякнуті окислами бронзи кістки гомілок, з чого можна зробити висновок, що його поховали у кнемідах. А на ребрах та кістках таза знаходилися окисли заліза, в яких можна вбачати ознаки наявності на похованому залізного панциря; збереглися й залишки вбрання, оздобленого золотими платівками. В потойбічній світ юнака супрово-

Мал. 7. Бронзова бляха з щита, знайдена в середині 1960-х рр. під час розкопок поховання скіфського воїна

Мал. 8. Прикраси із скіфського поховання

¹⁷ Горелик М. В. Реконструкція доспехов скіфського воїна из кургана у с. Орджоникидзе // Скифы и сарматы. К., 1977. С. 146 – 151.

джував воїн-лучник, який лежав перед виходом із поховальної камери, вздовж її східної стіни¹⁸.

У 2000 р. археологи віднайшли залишки Страшної Могили. Виявилось, що за минулі роки значна частина кургану була знищена кар'єром, а та, що збереглася, давно спланована і частково присипана кар'єрними відвалами. Уцілів лише невеликий східний сегмент кургану зі шматочком кріпиди і рову. Потужна кріпиди у вигляді кам'яної наброски збереглася заввишки 1 м. За нею, на відстані 5 м, виявлено кільцевий рів. На превеликий жаль, розкопки до кінця так і не вдалося довести, але в цілому інформація про неповне дослідження пам'ятника підтвердилася.

Археологічні розкопки 1969 – 1992 рр. поблизу м. Орджонікідзе нерозривно пов'язані з ім'ям Б. М. Мозолецького. Так, уже в 1969 р. під його керівництвом дослідили два кургани епохи бронзи: один у групі Страшної Могили і Степовий курган із однойменної групи, що знаходиться на захід від с. Богданівка (у 1970-х рр. населений пункт виключений з облікових даних у зв'язку з переселенням жителів).

У 1970 р. досліджувалася курганна група біля с. Нагірне (в середині 1970-х рр. населений пункт вилучений з облікових даних у зв'язку з переселенням жителів), в якій половина з 13 курганів належала до скіфського часу. «Очоловала» групу знаменита Хомина Могила, що сягала заввишки 3,2 м, діаметр 34 – 44 м, і була оточена по основі кріпидою. У кургані відкрили три послідовні гробниці в катакомбах. У центральній у нішах вхідної ями знаходилися поховання двох коней у срібних вуздечках фракійського стилю. В пограбованій камері знайдено кістки людини і тварин, наконечники стріл, уламки залізного меча, набірною пояса, наконечників списів, цвяхів та скоб, бронзової посудини, амфор, деталі кістяного гребеня, дрібні золоті вироби і ручка дерев'яної посудини у вигляді золотої скульптурки вепра. У першій впускній гробниці, пограбованій у давнину, виявлено людські кістки, уламки амфор, пастові намиста, більше ста дрібних золотих виробів, срібні фіала та кілік, деталі кістяного веретена та гребеня. У другій впускній гробниці в стінці в спеціальній ніші знаходилося супроводжуюче поховання коня в вуздечці з залізними прикрасами. У камері було поховання підлітка, при якому знайшли набірний пояс зі срібних пластин, сагайдак зі стрілами і ножами, кістки тварини з жертвовної їжі, наконечники списів і дротиків, амфора¹⁹.

У 1970 р. укладено договір про співпрацю між ОГЗК і Інститутом археології АН УРСР на 10 років щодо проведення археологічних досліджень на

¹⁸ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. К., 1973. С. 132 – 136.

¹⁹ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. Киев, 1973. С. 187 – 234; Мозолевский Б. Н. Фракийская узда из Хоминой Могилы // *Studia Thracica*. 1975. Т. I.

Орджонікідзевських кар'єрах. Була створена постійно діюча Орджонікідзевська експедиція Інституту археології на чолі з Б. М. Мозолевським. За угодою на археологічні дослідження щорічно виділялося 5000 руб. на зарплату наукових співробітників, обробку та публікацію матеріалів за повного технічного забезпечення з боку комбінату землерийною та підйомною технікою, автотранспортом, робітниками-землекопами. Перед експедицією ставилося завдання дослідження всіх курганів у зонах просування кар'єрів.

З появою Б. М. Мозолевського, повного сил, енергії та бажання проявити себе, натхненного грандіозними відкриттями в Гаймановій Могилі, в яких йому пощастило брати участь, виникли і плани розкопок великих курганів в околицях м. Орджонікідзе. Вже восени 1970 р. почалася підготовка до розкопок Товстої Могили, виявленої ще в 1964 р. А. І. Тереножкіним. Однак у ті роки розкопки кургану не могли початися через його вкрай незручне становище – впритул до залізниці, на кургані стояли стовпи високовольтної ЛЕП. Та й ніхто не наполягав, адже буріння не дало підстав припускати його скіфську приналежність.

Борис Мозолевський почав власні роботи поблизу Орджонікідзе, вже маючи певний досвід. І в Товсту Могилу він увірував відразу. Взимку 1970 – 1971 рр. була знайдена підстава для розкопок, оскільки курган не підпадав під руйнування кар'єрами. Навіть для комбінату з його колосальними виробничими потужностями велика за масштабами робота по дослідженню кургану заввишки понад 8 м із об'ємом насипу близько 12000 м³ не могла бути виконана між іншим. Проте в цей же час для озеленення м. Дніпродзержинськ (нині м. Кам'янське) знадобився чорнозем і передбачалося взяти його з насипу кургану для вивезення на залізничних платформах. Курган, що розташований поруч із залізницею, для цього підходив ідеально. Тепер незручність розташування кургану стала його перевагою, бо для проведення навантаження досить було прокласти короткий шлях від депо. Поки проект цієї гілки розроблявся й узгоджувався, Б. Мозолевський, боячись помилитися, наполегливо шукав підтвердженнь «скіфськості» Товстої Могили. У другій половині лютого 1971 р. він чотири рази бурив курган.

Першого разу пробрили свердловину завглибшки 10 м на північ від центру, але безрезультатно. Друга свердловина, що знаходилась безпосередньо в центрі (завглибшки 8,6 м), не мала викиду і робота на ній була тимчасово припинена. Після виявлення «скіфського» викиду в четвертій свердловині другу довели до глибини 10,6 м, коли стало зрозуміло, що потрапили у вхідну яму. Третя свердловина (завглибшки 7 м), яку пробурили на південний схід від центру, дала очікуваний результат на глибині 6,45 – 7,5 м. Проте Бориса Миколайовича збентежив колір: викид складався винятково з бурої, як він тоді думав поверхневої, глини, яка не характерна для скіфських курганів. У четвертій свердловині (завглибшки 1,5 м) був виявлений викид завтовшки 0,9 м, що складався з трьох шарів: нижній і верхній – із бурої глини, середній – зі світлої глибинної. Скіфська приналеж-

ність кургану була встановлена. Як з'ясувалося вже під час розкопок, бура глина була не поверхневою, а навпаки, глибинною, що підстеляла світлу.

Початковий проєкт залізничної гілки не підійшов за умовами місцевості, тому терміново розробили інший варіант, за якого шлях повинен був пройти по західній полі кургану. Саме для зняття західної половини кургану під будівництво полотна 29 березня 1971 р. Б. Мозолевський за викликом терміново виїхав в Орджонікідзе і вранці 30 березня відправився на курган. Спочатку курган сфотографували (мал. 9), а о 8.00 туди прибула бригада скреперів і бульдозер. Після розмітки насипу почали знімати західну частину Товстої Могили. Імовірно, що напередодні виїзду Мозолевського до Орджонікідзе вже існував наказ про відкриття експедиції, бо 31 березня на кургані з'явився перший співробітник Інституту археології – О. Загребельний.

Мал. 9. Товста Могила напередодні розкопок

Упродовж 10 днів тривало зняття насипу. Натомість вивченню стратиграфії насипу приділялось мінімум уваги. Була закладена одна центральна бровка. Оскільки спочатку знімалася західна половина насипу, то західний профіль був отриманий на повну висоту, щоправда, в дещо своєрідному вигляді, адже насип знімався автоскреперами, які з огляду специфіки пристрою ковша не можуть брати ґрунт безпосередньо під стіною бровки. Тому під час їхньої роботи замість вертикальної стінки утворилася похила: у процесі поглиблення скрепера утворюється ухил у протилежну сторону від стіни бровки і скрепер за кожним разом з'їжджає все далі і далі в бік²⁰. За таких обставин західний профіль являв собою похилу стінку до глибини 7 м від вершини. Ширина нахилу від лінії бровки, наміченої по поверхні насипу, до отриманої в реальності по низу досягала 6 м. На цій глибині був облаштований уступ завширшки 1 м і вниз зачищена вертикальна стінка заввишки 1,5 м (мал. 10)²¹. На польових фотографіях західного розрізу добре видно цю похилу верхню частину, заїжджену колесами скреперів,

Мал. 10. Початок розкопок Товстої Могили

²⁰ Мозолевський Б. М. *Звіт про роботу Орджонікідзевської експедиції за 1971 р.* // НА ІА НАНУ, № 1971/29, *Дневник* № 1. С. 6.

²¹ Мозолевський Б. М. *Товста Могила*. Київ, 1979. С. 16.

і нижню вертикальну частину бровки, більш-менш зачищену. На фотографії також помітно у верхній частині насипу тонку смужку материкового викиду, що лежить на продовженні лінії насипу, на якій унизу знаходився викид із бічного поховання, продовженням якого вона і була. На жаль, зачищена нижня частина занадто мала для розуміння всього розрізу. За аналогією з курганами, дослідженими пізніше Товстої Могили за іншою методикою, вгадуються окремі деталі, точніше, є розуміння, як це повинно було бути. Але це припущення, хоча і досить обґрунтовані. Більше питань залишається щодо співвідношення лінії насипу, на якій лежить бічний викид, і кромлехів. Твердження про те, що вище кромлехів не простежувалися будь-які лінії насипів, за такої зачистки профілю видається надто категоричним.

3 квітня був зачищений західний профіль (мабуть, і закреслений того ж дня), а вже вранці 4 квітня почали знімати східну половину насипу, зіштовхнувши тоді ж верхню частину бровки на вже спустошену західну половину кургану. Отже, східний розріз центральної бровки, зачищений лише 30 квітня, вже з самого початку не мав повної висоти і не міг допомогти в з'ясуванні деталей, втрачених у західному профілі. Єдиний же повний профіль кургану (західний) не простояв і дня, – наймінімальніший час, необхідний для фіксації, вивчення, осмислення, пошуку деталей²². Борис Мозолевський устиг лише помітити якусь шаруватість структури ґрунту в полах насипу (на жаль, точне місцезнаходження не вказано, але на фотографії щось схоже ніби проглядається під викидом із бічної могили), але ні вивчити її, ні зрозуміти не встиг, про що дуже жалкував згодом.

Під час роботи на східній половині насамперед знімалася смуга під центральною бровкою на ширину 12 м, в яку потрапили вхідні яма центральної гробниці і могили коней та конюхів. При цьому далі за 12 м на схід утворилася ще одна бровка. Як писав Мозолевський, 8 квітня основні роботи по зняттю насипу були закінчені, після чого залишилися дві бровки завширшки 1,5 – 3 м, що пролягали посередині кургану, і засипана смуга завширшки 12 м між ними. Зачистку бровок передбачалося провести пізніше, після початку робіт по вибірці поховань. Проте 30 квітня зачистили тільки неповний східний профіль центральної бровки; друга бровка в процесі пошуків рову була спочатку досить сильно обрізана по краях, а потім остаточно знесена 14 липня, незадовго до закінчення робіт на кургані²³. Питання про її зачистку більше не виникало, хоча на такій відстані від центру вона могла б дати максимум інформації про наявність досипок у кургані.

Після закінчення зняття насипу кургану виникло вікно для поїздки до Києва за підкріпленням і невдовзі прибули співробітники Інституту археології, сформу-

²² Мозолевський Б. М. *Скіфський степ*. Київ, 1983. С. 147.

²³ Мозолевський Б. М. *Звіт про роботу Орджонікідзевської експедиції за 1971 р.* // НА ІА НАНУ, № 1971/29. *Дневник № 1*. С. 18; *Дневник № 2, запись от 14 юля*.

валася повноцінна експедиція та почалися роботи з вивчення підкурғанних гробниць, що тривали майже три місяці.

Подальші перипетії розкопок добре відомі з літератури. Напевно, жодне археологічне відкриття в СРСР не висвітлювалося так широко буквально в усіх газетах, журналах і по телебаченню, як розкопки Товстої Могили. Тут так докладно розглядається передісторія розкопок, оскільки існує уявлення про якусь випадковість того, що сталося. Проте про випадковості можна говорити тільки в одному відношенні. Про те, що в певний час, у певному місці раптом разом відіграли свою роль дуже багато обставин: Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат веде свої розробки в дуже перспективному для скіфської археології районі; в той період комбінат очолювала така непересічна людина як Г. А. Серєда; в м. Орджонікідзе з'явився такий одержимий, який вірив у свою зірку, археолог Б. М. Мозолєвський, здатний переконати на свою віру кого завгодно; відбулася зустріч двох особистостей – археолога Б. М. Мозолєвського і гірського інженера Г. А. Серєди (мал. 11). А результат усього цього був уже цілком закономірним.

Мал. 11. Г. А. Серєда та Б. М. Мозолєвський

Що ж являла собою Товста Могила? Її висота сягала 8,6 м, діаметр – 60 м. По основі курган був оточений кільцевим ровом, що містив залишки потужної тризни. У кургані виявили дві гробниці²⁴.

Що ж являла собою Товста Могила? Її висота сягала 8,6 м, діаметр – 60 м. По основі курган був оточений кільцевим ровом, що містив залишки потужної тризни. У кургані виявили дві гробниці²⁴.

Центральну гробницю на рівні підкурғанної поверхні оточував кромлех діаметром 32 – 37 м. Біля гробниці виявлено комплекс супроводжуючих поховань: дві кінських могили з кістяками 7 коней у багатій зброї, прикрашеній золотими, срібними та бронзовими прикрасами, і три поховання «конюхів», один з яких мав золоту гривну, залізний браслет, сагайдак зі стрілами і 2 ножами. Центральна гробниця складалася з вхідної шахти, двох господарських ніш та основної поховальної камери, з'єднаної з вхідною ямою хромосом, і виявилася пограбованою. Речі, що все ж збереглися, свідчать про пишність поховання «царя». На вході в коридор, що з'єднував вхідну яму з камерою, лежав скелет слуги. В коридорі знайдено бронзові посудини, амфора, 2 сагайдаки зі стрілами і ножом, 2 портупейних пояси, покритих залізними лусочками, 2 ножі, парадний меч з обкладеним золотом руків'ям і піхвами, обвита золотом стрічкою нагайка, золоте намисто. Тут же була і знаменита пектораль – парадна масивна

²⁴ Мозолєвський Б. М. *Товста Могила*. Київ, Наукова думка, 1979. С. 16 і далі.

нагрудна золота прикраса, композиція якої передає релігійно-міфологічні уявлення скіфів про світобудову (мал. 12). У камері збереглися залишки зруйнованого поховання: виявлено уламки залізного панцира, набірний пояс, бронзові поножі, залишки горита зі срібною оббивкою і золотими накладками, списи і дротики, золоті оббивки ритону, уламки срібного кілика, золотий перстень, понад 600 золотих бляшок, що прикрашали одяг, уламки амфор, кістки тварин з жертвовної їжі та ін.

Мал. 12. Пектораль із кургану Товста Могила

У бічну гробницю вели два входи, через які були послідовно поховані знатна скіфянка та її дитина. Біля першої вхідної ями знайдено скупчення вуздечних наборів та прикрас поховального возу (мал. 13). Обидва входи в підземелля закривали залишки возів. Похованих супроводжували в потойбічний світ четверо слуг. Біля «цариці» стояли скляний, черволаковий та срібний посуд, набір туалетного приладдя (дзеркало, шпильки, рум'яна, білила), бронзові пряжки. На голові похованої був головний убір, прикрашений

Мал. 13. Навершя з кургану Товста Могила

золотими пластинами, золоті бляшки, якими був оздоблений одяг. На шії – золота гривна, на зап'ясті – золоті пластинчасті браслети і перев'язи з бус, на

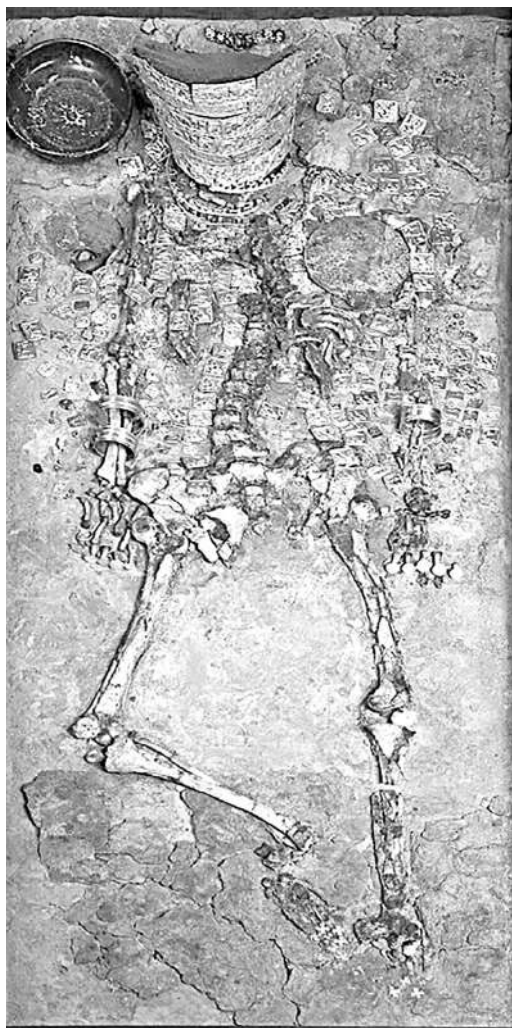
пальцях – 10 перснів (мал. 14). Дитина мала при собі золоті гривну, сережки, персні та пластинчастий браслет, намисто. Одяг також був густо розшитий золотими бляшками. При ній знайдено ще набір мініатюрного срібного посуду: кубок, кілик та ритон. Пам'ятник датується серединою – третьою чвертю IV ст. до н. е.

Чудові відкриття сезону 1971 р. у скіфському царському кургані Товста Могила принесли м. Орджонікідзе й автору розкопок світову популярність (мал. 15, 16).

На хвилі загального ентузіазму, викликаного грандіозними відкриттями, виникла ідея створення музею Товстої Могили на місці розкопок, підтримана місцевими партійними і радянськими керівниками. Передбачалося надійно зміцнити поховальні споруди, реконструювати на місці муляжі всіх поховань у супроводі копій знайдених тут речей і таким чином увічнити епохальне відкриття на Орджонікідзевській землі. Але, на жаль, подальшого розвитку ідея не отримала.

Крім досліджень Товстої Могили, в 1971 р. відбувались також розкопки курганів на кар'єрах: двох курганів епохи бронзи поблизу с. Богданівка та розкопки малого скіфського кургану з курганної групи біля с. Нагірне.

У 1972 р. дослідження курганів на Орджонікідзевських кар'єрах тривали. Була розкопана чудова за конструкцією насып Чабанцева Могила в групі Страшної Могили. Її насып сягав заввишки 2,85 м, діаметр – 30 – 32 м та мав складну структуру: він посідав чорноземне ядро з потужними материковими і чорноземними досипками. По основі курган оточувала кріпида і кільцевий рів (мал. 17). Як установив Б. М. Мозолевський, така структура характерна для курганів скіфської знаті V ст. до н. е. У кургані виявлено дві гробниці в ямах з підбоями. У центральній знайдено уламки залізного пластинчастого панциря, кістки тварин із

Мал. 14. Поховання скіфської «цариці» (курган Товста Могила)

жировної їжі, кістяна ручка ножа, наконечник стріли і золота оббивка чаші. У впускній гробниці виявлено фрагмент залізної пластини. Пам'ятник датується V ст. до н. е.

Мал. 15. Золота пектораль під наглядом правоохоронців

Мал. 16. Натопи людей, які прийшли подивитись на золоту пектораль

Тоді ж розпочали вивчення курганної групи Іспанових Могили біля с. Нагірне, де дослідили три кургани: один епохи бронзи і два скіфських. Досліджувалася група Лисячої Могили, в якій розкопано один курган епохи бронзи і п'ять скіфських, у тому числі і Денисова Могила (заввишки 2 м, діаметр – 40 м). Насип

Мал. 17. Розкопки Чабанцевої Могили

останньої був оточений кільцевим ровом. Під курганом знаходилася гробниця в катакомбі з двома входами. Біля первинної вхідної ями лежав набір бронзових прикрас похоронного кортежу. У двічі пограбованій могилі знайдено кістки

тварин від жертвної їжі, уламки амфор, залізного наконечника списа, кістяні руків'я ножів, деталі кістяного веретена, ворварки, фрагменти срібного кілика, бронзові наконечники стріл, близько 200 дрібних золотих виробів, серед яких виділяється розкішний перстень із поворотним щитком із гравірованим і рельєфним зображенням сцен терзання з обох сторін (мал. 18). Пам'ятник датується другою половиною IV ст. до н. е.²⁵

Мал. 18. Перстень із поворотним щитком із кургану Денисова Могила

Серед досліджених скіфських курганів відкрито цілу низку пам'ятників, що надійно датуються V ст. до н. е., що на ті часи для досліджень степової Скіфії було явищем виняткового наукового значення. По суті, це перше серійне відкриття таких пам'ятників у степу. Багато поховань, досліджених у тому сезоні, належали представникам заможних верств рядових скіфів, а деякі (Чабанцева, IV Іспанова, Денисова Могила та ін.) можуть характеризуватись як аристократичні.

У 1973 р. тривали дослідження курганів у групі Страшної Могили, де були розкопані один курган епохи бронзи й один скіфський. Біля смт Гірницьке (нині підпорядковується Покровській міській раді) тоді ж розпочали вивчення групи Завадських Могили. У той польовий сезон тут було досліджено п'ять курганів: три епохи бронзи та два скіфських. Обидва скіфські кургани мали конструкцію насипу, аналогічну Чабанцевій Могили. Так, 1-а Завадська Могила, що сягала заввишки 4,3 м, діаметр – 34 м, як і Чабанцева, містила аристократичне військове поховання середини V ст. до н. е. Основна гробниця знаходилась у великій глибокій прямокутній ямі, що перекривалась потужним дерев'яним накатом. Археологи виявили поховання трьох загнuzданих коней у двох окремих ямах. У пограбованій гробниці знайшли залізний клевець, уламки пластинчастого панцира, набірною щита та пояса, наконечники списів, наконечники стріл, золоті оббивки п'яти дерев'яних чаш (мал. 19, 20), залізне

Мал. 19. Золота оббивка дерев'яної чаші з кургану групи Завадські Могили

²⁵ Мозолевский Б. Н. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1972 г. // НА ЦА НАНУ, № 1972/19; Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972 – 1975 гг.) // Скифия и Кавказ. Киев, 1980. С. 78 – 86, 116 – 136, 136 – 151.

тесло, уламки бронзової посудини, бронзові та срібні ворварки тощо. На думку Б. Мозолецького, вперше в степу був досліджений курган із похоронним обрядом, що найбільш повно відповідає опису Геродота, а відкриття цілої низки великих курганів V ст. до н. е. дало змогу йому виділити ознаки конструкції насипів, поховальних споруд і обряду цього часу, що стало новим словом у вітчизняному скіфознавстві середини 1970-х рр.²⁶

Наприкінці сезону 1973 р. Орджонікідзевській експедиції довелося екстрено займатися дослідженням курганів біля с. Покровське (Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.), що входили до групи Сторожової Могили (знаходились на корінному березі р. Дніпро). Тут підчас влаштування зрошення полів місцевий колгосп ім. Горького самовільно зруйнував 5 з 18 курганів групи. Домінуюча в групі Сторожова Могила, що сягала заввишки 5 м, збереглася, але руйнування зазнали кургани заввишки до 2 м. Тоді дослідили чотири кургани: три епохи бронзи і один скіфський²⁷.

Мал. 20. Золота оббивка дерев'яної чаші з кургану групи Завадські Могили

У 1975 р. на Орджонікідзевських кар'єрах практично завершили розкопки групи Іспанових Могил, де дослідили чотири кургани (два епохи бронзи, два скіфських), а також групи Лисячої Могили (один курган епохи бронзи). Почалися також дослідження в Західно-Богданівській групі, де були розкопані два скіфські кургани²⁸.

У 1976 – 1978 рр. польові роботи в районі м. Орджонікідзе припинили, оскільки завдання експедиції за договором з ОГЗК від 1971 р. були виконані. Однак у 1978 р., у зв'язку з подальшим просуванням кар'єрів, дирекція ОГЗК порушила питання про довивчення кургану Чортомлик. Були складені кошторис і план робіт на чотири роки, в якому поряд із розкопками Чортомлика передбачалося дослідження декількох курганних груп навколо нього. Тоді ж провели

²⁶ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы V в. до н. э. у г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Новейшие открытия советских археологов. Тез. докл. конф. Киев, 1975. Ч. II. С. 15 – 16; Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972 – 1975 гг.) // Скифия и Кавказ. Киев, 1980. С. 70 – 71, 86 – 116, 136 – 151.

²⁷ Мозолевский Б. Н. Отчет о работе Покровской археологической экспедиции в 1973 г. // НА ИА НАНУ, № 1973/11 А.

²⁸ Мозолевский Б. Н., Рябова В. А., Шевченко Н. П. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1974 – 75 гг. // НА ИА НАНУ, № 1975/8; Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972 – 1975 гг.) // Скифия и Кавказ. Киев, 1980. С. 136 – 150, 116 – 136, 151 – 154.

топографічну зйомку Чортомлика і його найближчого оточення – Довгої Могили і Малеого Чортомлика. На чотирирічний цикл робіт виділялося 150 000 руб. Був укладений також договір на п'ять років на дослідження курганів, що потрапляють під руйнування кар'єрами. За найближчі 10 років передбачалося завершити дослідження всіх курганів на Орджонікідзевських кар'єрах.

Розкопки Чортомлика, здійснені І. Є. Забеліним ще у 1862 – 1863 рр., дали блискучі результати, адже в історії досліджень скіфських курганів це був єдиний степовий царський курган такої величини, що практично не постраждав від грабіжників. Однак чимало питань щодо конструкції кургану та його поховальних споруд залишилися нез'ясованими. Передусім було незрозуміло, скільки поховань знаходилося в Чортомлику – одне чи два? Крім того, через специфіку методики розкопок курганів ХІХ – поч. ХХ ст. більша частина кургану залишилася недослідженою. Тож необхідність його довивчення була вкрай актуальною для скіфознавства.

У 1979 р. Б. Мозолевський дослідив Довгу Могилу і Малий Чортомлик, що знаходилися в безпосередній близькості і заважали проведенню робіт на Чортомлику. Малий Чортомлик виявився скіфським курганом V ст. до н. е., аналогічним за конструкцією Чабанцевій Могилі. Насип мав складну чорноземно-глиняну структуру, характерну для курганів V ст. до н. е. По основі він оточувався кам'яною крепідною і кільцевим ровом, а єдина центральна гробниця у великій ямі з підбосом була двічі пограбована. Тут знайшли людські кістки і кістки тварини з жертвовної їжі, чорнолакову миску, золоті і срібний перстні, золоті гривни та скроневі підвіски, кістяні шкатулку і гребінь, понад 1000 різноманітних дрібних золотих виробів.

Довга Могила, що сягала заввишки 7,4 м і завдовжки 110 м, утворилася внаслідок злиття трьох курганів епохи енеоліту – бронзи і містила поховання цього періоду²⁹.

Під час робіт розвідувального характеру на Чортомлику була зачищена площа між Довгою Могилою і Чортомликом, пробито кілька траншей у пошуках рову навколо Чортомлика, що засвідчили його відсутність. Розріз південно-західного останця кургану в межах розкопу І. Є. Забеліна і зачистка його профілів, зроблені в 1979 р., продемонстрували складність конструкції насипу та зведення її в 5 прийомів. Отримано також дані про конструкцію кам'яної крепідної кургану (мал. 21). У цей сезон планувалося розробити методику розкопок кургану і визначити послідовність різних етапів робіт³⁰.

²⁹ Мозолевский Б. Н. *Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. Киев, 1987. С. 63 – 73; Мозолевский Б. М., Пустовалов С. Ж. Курган «Довга Могила» з групи Чортомлика // Культурологічні студії. Київ, 1999. Вип. 2. С. 118 – 140.*

³⁰ Мозолевский Б. Н. *Раскопки в курганной группе Чертомлыка // АО 1979. М, 1980. С. 308; Мозолевский Б. Н. Задачи исследования Чертомлыка // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980. С. 86.*

Попутно в 1979 р. тривали охоронні розкопки курганів на кар'єрах – два кургани епохи бронзи в групі Чорної Могили на схід від м. Орджонікідзе на затоці біля с. Олексіївка (Нікопольський р-н), а також у групі Приют, або Бобушка біля с. Чкалове (Нікопольський р-н), де дослідили шість курганів, із яких три належали до епохи бронзи та три до скіфського часу³¹.

Мал. 21. Роботи з довивчення кургану Чортотлик

У 1980 р. експедиція продовжила роботи в районі м. Орджонікідзе згідно з чотирирічним договором. Однак у зв'язку з тим, що АН УРСР і Науково-дослідне товариство ФРН (Бонн) уклало угоду про наукове співробітництво і спільні розкопки Чортотлика в 1981 р., у цьому сезоні роботи на Чортотлику були перервані й експедиція перейшла до дослідження курганів у зоні кар'єрів. Так, зокрема, завершили дослідження групи Чорної Могили, де вивчили однойменний курган, що містив поховання епохи енеоліту – бронзи. Вище за течією р. Чортотлик розпочали роботи й у групі Могили Гурського, в якій провели розкопки кургану епохи бронзи та дослідили три курганні групи – Дідової Могили, Лаурки та біля с-ща Ізобільне (в 1989 р. населений пункт вилучений із облікових даних). У групі Дідової Могили археологи розкопали 6 курганів (три епохи бронзи та три скіфських), у групі Лаурки – 6 (чотири епохи бронзи та два скіфських). Біля с-ща Ізобільне вивчили 8 курганів (два епохи бронзи та шість скіфських). В одному з курганів епохи бронзи цього могильника виявлена культова яма скіфського часу з скіфським мечем, мабуть, пов'язана з культом бога війни – скіфського Арея. У цьому ж районі був досліджений одиночний скіфський курган у групі Іспанових Могила³².

У 1981 р. за договором ІА АН УРСР із Німецьким науково-дослідним товариством для довивчення Чортотлика та його курганного оточення була організована спільна радянсько-західнонімецька Орджонікідзевська експедиція під керівництвом Б. М. Мозолевського. Нова експедиція продовжила дослідження Чортотлика. Повні розрізи кургану широкими траншеями, орієнтовані по сторонах світу, дали змогу отримати досить повне уявлення про конструкцію насипу, складеного зі шматків дерну мінімум у чотири прийоми. Кожен із цих чотирьох

³¹ Мозолевский Б. Н., Густовалов С. Ж., Битковский О. В., Николова А. В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ЦА АН УССР за 1979 г. // НАИАНАНУ, № 1979/9.

³² Мозолевский Б. Н., Николова А. В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1980 г. // НАИАНАНУ, № 1980/11.

послідовних насипів, спочатку дуже крутих, по основі оточували своєрідні земляні «крепіди», що склалися з нахилоного шароватого безструктурного чорнозему. Отримано додаткові дані з конструкції кам'яної крепіди (мал. 22). Також були повторно розчищені ями кінських поховань і слуги, досліджені свого часу І. Є. Забеліним. Могили конюхів не збереглися. Спроба повторно дослідити центральне поховання кургану через зміну за минулі 100 років гідрологічних умов, високого підйому ґрунтових вод та утворення пливуна, закінчилася невдачею. Величезні кар'єрні бульдозери («Чебоксарец», ДЕТ-250) по мірі поглиблення (дослідження проводилося широкою траншеєю для розтину поховальних споруд по всій площі зверху) почали провалюватися в трясовину. Через це розкопки центральної гробниці довелося припинити.

Мал. 22. Кам'яна крепіда кургану Чортомлик

На кар'єрах досліджувалися дві курганні групи біля с. Чкалове, завершені розкопки курганних груп біля с-ща Ізобільне та Лаурки: в Чкалівській групі 1, основна частина якої була досліджена в 1979 р., розкопаний курган епохи бронзи; у Чкалівській групі 2 – 4 кургани (два скіфських і два епохи бронзи); у групі біля с-ща Ізобільне – 8 курганів (два епохи бронзи і шість скіфських); у групі Лаурки – 2 кургани (один епохи бронзи й один скіфський)³³.

На жаль, керівництво Інституту археології відсторонило Б. М. Мозолєвського від розпочатих робіт на Чортомлику та його оточенні, дослідження яких відбувалося в 1983 – 1986 рр. Спільною радянсько-західнонімецькою Чортомлицькою експедицією ІА АН УРСР і Німецьким науково-дослідним товариством під керівництвом В. Ю. Мурзіна продовжувалося дослідження конструкції насипу, яке підтвердило попередні результати. Було оглянуто ділянку крепіди у вигляді високої кам'яної стіни, складеної з великих горизонтально покладених необроблених плит. У 1984 р. у північно-західній полі кургану археологи відкрили поховання слуги (виночерпця), що входило в комплекс поховань, які супроводжували центральну гробницю, та впускну північну гробницю під північно-західною частиною крепіди, через яку пройшов грабіжницький хід до основного поховання. Тут знайшли бронзовий казан із кістками жертвовної тварини та дерев'яним черпаком усередині, срібний кубок, амфору та ін.³⁴ У 1983 – 1986 рр. експедицією

³³ Мозолєвский Б. Н. Отчет за 1981 г. о доисследовании Чертомлыка // НАША НАНУ, № 1981/6.

³⁴ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. Киев, 1991.

також проведені розкопки близько 50 курганів у декількох курганних групах, що оточували Чортомлик³⁵.

У 1983 р., після річної перерви, Орджонікідзевська експедиція під керівництвом Б. М. Мозолецького відновила охоронні дослідження на Орджонікідзевських землях. У тому сезоні провели вивчення групи Круглої Могили біля с-ща Леніна на корінному правому березі Дніпра, вище впадіння р. Базавлука, а також курганів із групи поблизу шахти № 22, частково дослідженої А. І. Тереножкіним у 1965 р. З 20 курганів групи Круглої Могили розкопали 18 (вісім епохи бронзи, два скіфських і два середньовічних кочовиків), а в групі шахти № 22 – 6 курганів (чотири епохи бронзи і два скіфських)³⁶.

У 1988 р. продовжувалось дослідження курганів на Орджонікідзевських кар'єрах. Так, наприклад, вивчались кургани в двох групах на новому Покровському кар'єрі – Чередниковій Могилі (три кургани епохи бронзи та шість скіфських) і в урочищі Озера (два кургани епохи бронзи)³⁷.

У 1990 р. археологи продовжили роботи в групі Завадські Могили, розпочаті Б. М. Мозолецьким ще в 1972 р. У цьому сезоні вивчили три малих кургани – один скіфський і два епохи бронзи. Також проведено підготовлювальні роботи на найбільшому кургані групи – Соболевій Могилі. При цьому були досліджені половецьке святилище на вершині кургану та скіфське дитяче поховання, що розташовувалось у полі кургану. Зачистка обрізу південної поли насипу дала змогу попередньо встановити наявність у кургані великого випускного поховання.

У 1991 р. усі зусилля Орджонікідзевської експедиції були зосереджені на розкопках у групі Завадські Могили, де археологи дослідили два найбільших кургани в групі, що заввишки сягали 6 м (курган 9 епохи бронзи та курган 10 – Соболева Могила), та малий скіфський курган. Проведення підготовлювальних робіт на Соболевій Могилі в попередньому році дало змогу успішно і швидко провести повне вивчення кургану впродовж польового сезону 1991 р., який тривав із 17 липня до 23 вересня.

Соболева Могила (заввишки 6 м, діаметр – 50 м) споруджувалась у три прийоми. Насип по основі оточувався кільцевим ровом. Сам курган був родинною усипальною скіфського знатного роду середнього рангу: тут послідовно поховали трьох чоловіків, жінку та підлітка, яких супроводжували слуги і загнуданий кінь. Більшість поховань виявилась пограбованими. У жіночому похованні збереглися дві схованки, де знайшли срібні вуздечні набори фракійського стилю та срібний кілик.

³⁵ Мурзин В. Ю., Ролле В., Бессонова С. С., Рябова В. А. Отчет о работе Чертомлыкской экспедиции в 1983 г. // НА ІА НАНУ, 1983/40.

³⁶ Мозолецький Б. Н., Ніколова А. В., Буятян О. П. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1983 г. // НА ІА НАНУ, № 1983/20.

³⁷ Мозолецький Б. Н., Ніколова А. В., Полін С. В. и др. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции за 1988 г. // НА ІА НАНУ, № 1988/33

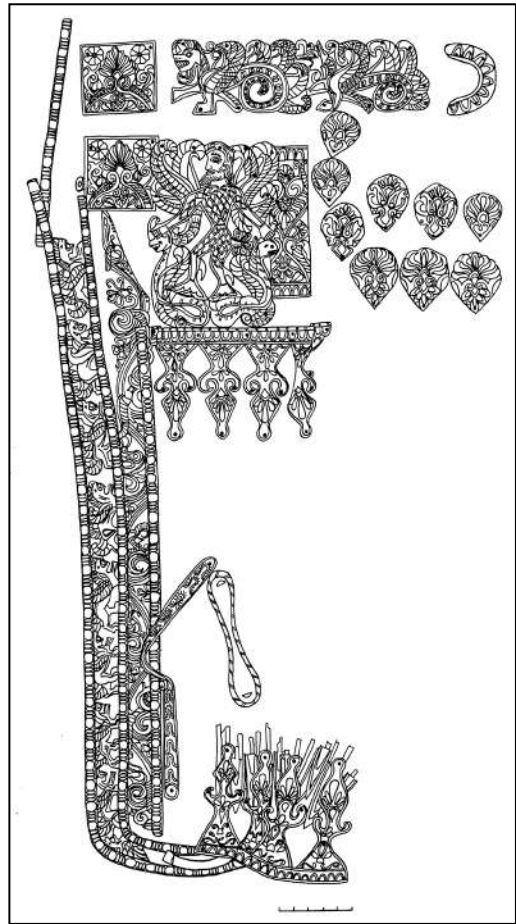
Уціліли від пограбувань поховання воїна-жерця та підлітка. Так, у похованні воїна-жерця знайдено 3 амфори, бронзовий казан, 5 ножів, золоті і срібні намистини, кістяне веретено, золоті сережки, шийна гривна та наручні браслети, 2 персні, стрічка (прикраса нагайки), меч з обкладеним золотом руків'ям, близько 140 нашивних бляшок, що прикрашали одяг, оковки дерев'яної чаші, набір срібного посуду, наконечники списів та дротиків, бронзові поножі, численні залізні скоби і цвяхи та 5 сагайдачних наборів. Особливої уваги заслуговує горит, від якого збереглося золоте покриття, виготовлене з тонкого листового золота методом штампування. Серед різних зображень виділяються фігурна ажурна пластина із зображенням крилатих грифонів, крокуючих низкою направо, й ажурна фігурна підпрямокутна пластина із рельєфним зображенням чоловіка-жерця в ритуальному костюмі півня (мал. 23). На дні горита знайдено бронзові наконечники стріл, а посередині верхньої частини, серед пластин покриття, згорнута трубкою золота пластина, що покривала руків'я лука.

У похованні підлітка знайдено золоті сережки, гривну, срібний кубок і амфору. Курган датується серединою – третьою чвертю IV ст. до н. е.³⁸.

У 1992 р., в останньому польовому сезоні Б. М. Мозолевського, було завершено дослідження групи Завадських Могили, де розкопали малий курган епохи бронзи.

Подальші дослідження в регіоні проводила Орджонікідзевська експедиція під керівництвом С. В. Поліна.

У 1994 – 1998 рр. досліджувались кургани епохи бронзи і скіфського часу в групах Чкаловська 1 і Чкаловська 2, Криничувата Могила – усі знаходились

Мал. 23. Реконструйоване зображення золотого покриття горита, знайденого у Соболевій Могилі

³⁸ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). Киев: «Стилос». 2005. С. 143 – 195.

у зоні робіт Чкалівських кар'єрів³⁹. У 1999 р. проводились роботи на курганах у групах Мала Лаурка й урочищі Озера, що опинились у зоні робіт Чкалівського 2 та Покровського кар'єрів⁴⁰. У 1998 р. у випускному похованні 2 кургану 13 археологи виявили жіноче поховання у супроводі відносно багатого інвентаря, що містив золоті скроневі підвіски та намисто з золотих бусин і пронизок⁴¹.

У 2000 р. досліджено курган Мала Лаурка, що заввишки досягав 5 м і належав до епохи бронзи⁴². В ньому виявили 20 поховань, первинне з яких (поховання 8) виявилось найдавнішим похованням ямної культури в регіоні. З цим похованням пов'язаний материковий майданчик, оформлений у вигляді антропоморфної фігури. Це досить рідкісне явище, навіть зважаючи на той факт, що далеко не завжди подібні конструкції фіксуються під час розкопок. Це свідчить про соціальну неординарність особистості, поховання якого супроводжувалося подібним зображенням. Первинне поховання перекривалося насипом, що мав діаметр 13,7 м і досить круті схили (45 – 47°), і заввишки досягав 4 м (верхівку його знищили під час здійснення випускного поховання 19).

У 2001 р. проводились роботи на курганах доби бронзи та скіфського часу в групі Свинарєва Могила. Тоді ж провели розкопки найранішого скіфського кургану в регіоні, що датується другою половиною VI ст. до н. е.⁴³

³⁹ Полин С. В., Ніколова А. В., Бунятян Е. П. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1994 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ Орджоникидзевского горнообогатительного комбината на Чкаловском 1-2 и Северном карьерах* // НА ІА НАНУ, № 1994/2; Полин С. В., Бунятян Е. П., Ніколова А. В. *Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1995 г.* // НА ІА НАНУ, № 1995/2; Полин С. В., Ніколова А. В. *Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1997 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Северном и Чкаловских №№ 1 и 2 карьерах* // НА ІА НАНУ, № 1997/40; Полин С. В.; Ніколова А. В. *Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1998 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловских №№ 1 и 2 карьерах* // НА ІА НАНУ, № 1998/46.

⁴⁰ Полин С. В., Черных Л. А., Куприй С. А. *Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1999 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горнообогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 и Покровском карьерах* // НА ІА НАНУ, № 1999/46.

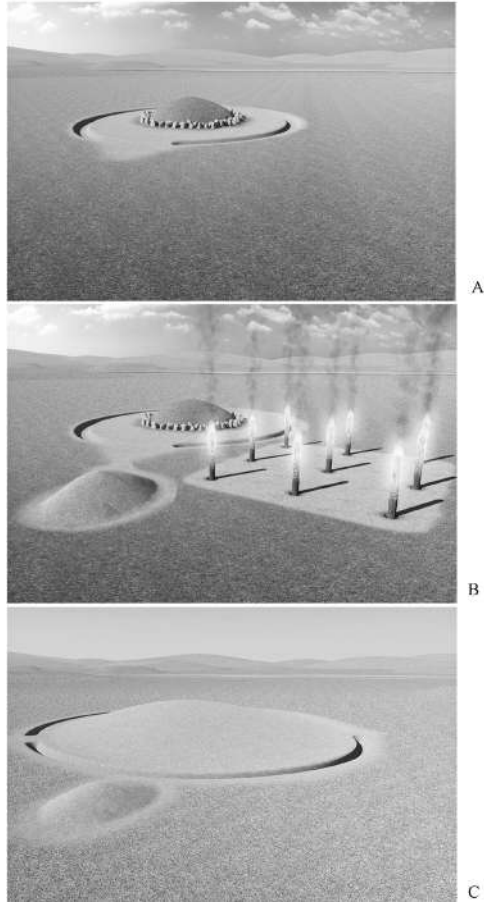
⁴¹ *Scythian gold: treasures from ancient Ukraine*. Ellen D. Reeder, Esther Jacobson, Los Angeles County Museum of Art, Walters Art Gallery (Baltimore, Md.). Harry N. Abrams, Inc., New York 1999. № 101, № 102.

⁴² Полин С. В., Черных Л. А. *Конструктивные особенности первичных насыпей ямных курганов у с. Владимировки и у г. Орджоникидзе* // *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2009. С. 37 – 48; Черных Л. А., Дараган М. Н. *Курганы эпохи неолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филук, 2014. (Курганы Украины. Т. 4). С. 54 – 64.

⁴³ Черных Л. А., Дараган М. Н. *Курганы эпохи неолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филук, 2014. (Курганы Украины. Т. 4). С. 19 – 40; Дараган М. Н. *О формировании скифских колчаных наборов второй половины VI в. до н. э.* // *Stratum plus*. № 3. 2017. С. 51 – 112.

У 2003 р. археологи зосередили увагу на двох курганах доби бронзи групи Шахтар та одному кургані доби бронзи в групі, що знаходилася поблизу с. Катеринівка (Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.). Кургани групи Шахтар (№ 28 та № 29) сягали заввишки 2,8 м та 4,5 м. Вивчення насипів цих курганів дало змогу отримати надзвичайно важливі дані про курганну архітектуру та ідеологічні уявлення найдавнішого населення степової України. Стратиграфічні спостереження дали змогу реконструювати низку унікальних курганних споруд епохи енеоліту та ранньої бронзи, що відображають функціонування курганів не тільки як могильників, але й як культових місць для відправлення громадських ритуалів, які зберігали дане значення, ймовірно, тривалий час. Найбільш ранніми в досліджених курганах є нечисленні, проте яскраві комплекси, що представляють три послідовних періоди енеолітичної епохи. З них два найдавніших поховання належать до «докурганного» раннього періоду енеоліту і представляють надзвичайно рідкісний випадок, коли ґрунтові енеолітичні поховання перекриваються насипом кургану епохи середнього енеоліту і ранньої бронзи. Унікальними також є залишки ритуального комплексу епохи середнього енеоліту (курган 29) у вигляді кромлеха і жертовника з стовповими конструкціями (мал.24)⁴⁴, що є одним із найбільш повно простежених пам'яток подібного типу на території від Приазов'я до Поднісхіддя. Основне поховання кургану є чи

Мал. 24. Реконструкція ритуального комплексу епохи середнього енеоліту (за матеріалами розкопок курганів поблизу с. Шахтар у 2003 р.)

⁴⁴ Полин С. В., Черных А. А., Курций С. А., Дараган М. Н. Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции Института археологии НАН Украины в 2003 г. Раскопки курганов у сел Шевченко (Шахтер) и Старая Катериновка Никопольского района Днепропетровской обл. в зоне горных работ Северного и Шевченковского карьеров ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» // НАІА НАНУ, № 2003/135.

не єдиним збереженням із відомих у Причорномор'ї поховань, пов'язаних із культовими стовповими конструкціями.

Найдавніші насипи епохи енеоліту добудовувалися над впускними похованнями *ямної культури*, населення якої також зводило численні кургани. Взагалі ж епоха ранньої бронзи представлена однією з найчисленніших груп поховань, що відповідають трьом основним періодам раннього бронзового століття, виділеним за матеріалами Правобережної України й, зокрема, Орджонікідзевського регіону. Наступними в курганах стали впускні *катакомбні поховання*. Винятково впускними похованнями представлена і невелика група поховань *бабинського культурного кола*. У контексті вирішення історичних і хронологічних проблем порубіжжя епохи бронзи – раннього залізного віку безсумнівний інтерес представляють і знахідки поховань *чорногорівської культури*, що доповнюють невелику загалом серію таких поховань у Подніпров'ї.

У 2007 та 2017 – 2018 рр. археологи досліджували групу курганів поблизу с. Катеринівка в зоні робіт Шевченківського кар'єру. У 2007 р. увага науковців зосередилась на одному кургані епохи бронзи і двох скіфських. У центральному скіфському кургані групи 32 досліджено чотири поховання, три з яких – скіфського часу й одне – середньовічне. З первинним скіфським похованням 3, здійсненим у катакомбі завглибшки 3,2 м, пов'язано відправлення тризни, від якої залишилося не менш як 53 грецьких амфори. При цьому тризна була справлена ще до початку поховання – фрагменти одних і тих же амфор були знайдені на дні рову і під материковим викидом із поховання. Впускні скіфські поховання 2 (дитяче поховання-кенотаф) та поховання 4 (воїн у супроводі дівчини) впущені в край насипу відповідно з північної та південно-західної сторін. Неординарним є впускне середньовічне поховання, залишене кочовим угорським населенням у процесі його просування з Південного Уралу на територію сучасної Угорщини в другій половині IX ст. В одній могилі поховано зі зброєю два знатних воїни (за висновком антрополога – батько і син), очевидно, загиблих в одному бою. Їхній високий соціальний статус підтверджується багатством і різноманітністю виготовлених із дорогоцінних металів поясних наборів.⁴⁵

У 2017 р. на окремих ділянках могильника проведена магнітна зйомка, завдяки якій виявлено 32 аномалії, що відповідають повністю розораним курганам. Внаслідок повного археологічного дослідження всіх аномалій у 2017 – 2018 рр. підтверджено існування 29 курганів, з яких 24 виявились скіфськими та датуються в межах другої – початку останньої чверті IV ст. до н. е. В одному випадку комплекс аномалій відповідав кургану доби бронзи. Ще 5 аномалій пов'язані з комплексами золотоординського часу (XIII – XIV ст.).

⁴⁵ Сергей Н. Разумов, Марина Н. Дараган, Сергей В. Полин. Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правобережье нижнего Днепра // *Надак útján XXIV. Budapest, 2017. P. 335 – 353.*

У курганах епохи бронзи виявлено поховання ямної та катакомбної культури інколи в супроводі ліпних горщиків, прикрас із зубів та ратиць тварин, мушель та ін.

Скіфські поховання були влаштовані в катакомбах усіх трьох основних типів, в яких виявлено індивідуальні та колективні поховання. У низці курганів виявлено кільцеві рови. Підтверджується також тенденція відсутності ровів у жіночих курганах. На жаль, крім одного поховання, всі інші виявилися пограбованими.

Крім багатой антропології, яка досить повно збереглася майже в усіх похованнях, характерними знахідками були наконечники стріл (крім бронзових, по одному випадку кістяний та залізний), уламки наконечників та втоків списів і дротиків, буси, пряслиці керамічні або свинцеві, кістяне веретено, сережки, ножі, уламки кам'яного блюда, ворварки, уламки грецьких амфор тощо.

З цікавих знахідок треба згадати велике бронзове люстерко з ручкою, що знаходилось у потаємній схованці в бідному жіночому похованні, та складну золоту підвіску, що спаяна з 6 амфороподібних підвісок.

З рідкісних знахідок назвемо бронзовий сагайдачний або поясний крюк, залізну сокиру, глиняні хлібці. Останні в мілких уламках були знайдені в складі залишків тризни в рові одного з курганів.

Подібні хлібці та інша пластика є характерною ознакою для лісостепових територій. На теренах степу – це перша подібна знахідка. Всі скіфські поховання датуються в межах першої – третьої чверті IV ст. до н. е.

Повною несподіванкою було відкриття *половецьких курганів золотоординського часу* (XIII – XIV ст.). Поховання здійснювались у простих ґрунтових ямах завглибшки до 1 м у кількості від одного до трьох у кургані, оточених кільцевими ровами малого діаметра. Поховання здебільшого безінвентарні, в дощаних трунах; небіжчики лежали витягнуто на спині, головами на захід. У орному шарі над похованнями знайдено численні уламки обпаленої червоної цегли, чомусь у сполученні зі шматками залізної руди та дрібних уламків ракушняку, які спочатку сприймалися археологами як залишки сучасних будівель на курганах. Проте за аналогіями в Нижньому Подонні відомо про існування надгробків з обпаленої цегли над похованнями в курганах золотоординського часу. І сам характер цегли свідчить про її давнє походження. Ключем для атрибуції і датування половецьких поховань виявилася знахідка половини золотоординського бронзового дзеркала з рельєфним зображенням по колу гону тварин разом із залізними шарнірними ножицями.

Найбільш загадковим було відкриття в одному кургані (поблизу половецьких) заглибленої в материк печі типу тандиту з додатковою ямою, через яку здійснювалось підкладання палива та посилювалась тяга під час горіння. Стінки та підлога печі були сильно пропалені. Проте пічка виявилась абсолютно пустою і дослідники не одержали жодних натяків про її призначення. Можна було б думати, що

тут, на місці, виготовлялася цегла для половецьких надгробків, однак доказів на користь цього немає жодних⁴⁶.

Слід зазначити, що повна археологічна перевірка всіх виявлених магнітних аномалій на курганних пам'ятках проведена вперше. Результати геомагнітної зйомки та археологічних досліджень аномалій засвідчують, що простір видимих курганів насичений курганами меншого розміру та гіршого ступеня збереженості. Ці дані дали змогу прийти до невтішного висновку, що всі без винятку курганні могильники, які були розкопані на новобудовах в Україні за останні 50 років, досліджені в кращому випадку наполовину, оскільки велика кількість зруйнованих і повністю знищених курганів у цих могильниках, які залишаються невидимими для археологів, не були досліджені. Нині без попередньої повної геофізичної розвідки проводити дослідження курганних могильників не можна. Але ці ж дані вселяють надію на виявлення нових курганів на території і тих могильників, які вважаються повністю дослідженими.

С. В. Полін,
*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України*

М. М. Дараган,
*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України*

⁴⁶ Полін С. В. *Амфори и клейма из кургана № 32 у г. Орджоникидзе и некоторые вопросы амфорной хронологии* // АМА. 2011. Вып. 15. С. 240 – 264; Черных А. А., Дараган М. Н. *Курганы эпохи неолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филюк, 2014. (Курганы Украины. Т. 4). С. 102 – 113; Бондарь К. М., Дараган М. Н., Полін С. В. *Моделирование пространства и реконструкция погребальной обрядности на скифском курганном могильнике по данным магнитометрии и археологических раскопок* // *Виртуальная археология*. СПб., 2018. С. 13 – 28.

Історичний нарис

Формування розлогої міської агломерації, що тепер має назву Покров, завдячує промислового видобутку марганцевої руди, який почався в останній третині XIX ст. і набув гігантських обсягів у середині XX ст. Мережа населених пунктів, сьогодні об'єднана цією назвою, виникла в межиріччі Базавлука, Соленої і Чортомлика, що становить окремий історичний мікрорегіон. Його початок посвідчений високою концентрацією археологічних пам'яток доби енеоліту й бронзи, кіммерійського, скіфського і сарматського часів¹. Саме тут український археолог Б. М. Мозолевський у 1971 р. дослідив одну з найважливіших пам'яток скіфської доби – Товсту Могилу. Знайдена в ній золота пектораль стала символом цієї місцевості, відображеним у гербах м. Покров та Нікопольського району Дніпропетровської області.

Найдавнішу письмову згадку про цю місцевість знаходимо в Геродотовій «Історії», що зазначила річку Геррос (її пов'язують із лівою притокою в нижній течії Дніпра – Конкою, а також р. Молочна²) й однойменні терени, де жили «царські скіфи» й лишили могили своїх правителів³. Б. М. Мозолевський вважав район розташування Товстої Могили за частину Герросса, як і місця інших скіфських «царських» курганів, що стояли по обох берегах Нижнього Дніпра «до порогів або навіть [...] мілин на місці Нікополь-Кам'янської переправи», адже саме тут «було виявлено найбільші зосередження курганних скіфських могильників, що налічують десятки, а можливо й сотні тисяч могил»⁴. Місцевість Гілею, теж згадану Геродотом, ототожнюють із Дніпровими плавнями⁵.

За висновком С. В. Поліна, степи, майже безлюдні в VI – V ст. до н. е., в IV – на початку III ст. до н. е. стали досить заселеними; до цього періоду відносять найбагатші та найбільші кургани скіфської знаті⁶. Проблема походження скіфів, їхньої мови й етнічної належності не має остаточного вирішення. У літературі подані аргументи як про автохтонність основного населення Скіфії, так

¹ Черных А. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертюмлыка. Киев; Берлин: Издатель Олег Филюк, 2014. (Курганы Украины. Т. 4.). С. 377 – 378, 384 – 399.

² Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 2. Одесса: тип. Г. Ульриха, 1880. С. 47 – 48, 55 – 58. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре / Материалы и исследования по археологии СССР. № 36. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 170.

³ Геродот. *Історія в дев'яти книгах* / перекл., передмова, примітки А. О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. С. 185, 196 (IV, 20, 71).

⁴ Мозолевський Б. М. *Скіфський степ*. К.: Наукова думка, 1983. С. 37 – 38.

⁵ Брун Ф. Черноморье. Ч. 2. С. 9. Мозолевський Б. М. *Скіфський степ*. С. 21.

⁶ Полін С. В. *Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я* // *Археологія*. Вип. 45. К.: Наукова думка, 1984. С. 25.

і міграцію скіфів зі сходу⁷. Не доведено й твердження про те, що скіфи були першим іраномовним народом у придніпровських степах. В. П. Петров наголошував на особності скіфо-сарматської мови як однієї з індоєвропейських, її близькості до балтійських мов і нетотожності іранським мовам⁸. Більшу підтримку отримало визначення скіфської спільноти як поліетнічної, де чільне становище займали «царські скіфи», що прийшли зі степів Центральної Азії⁹. Давньоримський географ Помпоній Мела стверджував про те, що звичаї та релігійні культи в окремих скіфських «родах» (*gentium*) різнилися¹⁰. За висновком Л. С. Клейна, «скіфські переселення VII – VI ст. мали характер довготривалих воєнних походів і їх чинили *лише чоловіки*, жінки ж зоставалися на старих місцях. По прибутті на нові місця, скіфи, в тих випадках, коли розташовувалися надовго, брали собі за дружин місцевих жінок»¹¹. Тобто це було складно побудоване суспільство з прийшлим народом на чолі.

Господарські заняття населення Скіфії були прямо пов'язані зі статусом кожної суспільної групи. Підлеглі мешканці, ймовірно місцеві, вели малорухливий спосіб життя і займалися землеробством, як-от «скіфи-землероби» (георгой), згадані Геродотом. Можливо, схильними до осілости або напівосілими кочовиками були «скіфи-орачі». Повноцінне кочування становило прикмету тільки «царських скіфів» (басилеї) та пов'язаних з ними (або тотожних їм) «скіфів-кочовиків» (номади). «Царські скіфи – ті саме номади, що й скіфи-кочовики, тільки панівні в політичному відношенні», – зауважив скіфолог А. М. Хазанов¹². Античні автори писали, що свої житла скіфи перевозять на возах¹³; будучи кочовиками, вони «переходять на нові пасовища для худоби і зостаються на новому місці доти, доки худоба не з'їсть всієї трави»¹⁴. За визначенням Б. М. Гракова, в Скіфії «кочовий елемент переважав політично і соціально. Його переважання позначилося на тому, що всі військові заходи провадилися під іменем скіфів-кочовиків і, головним чином, ними самими. Що тут ідеться передусім про царських скіфів, оприямино кочовим способом життя останніх»¹⁵. Загальне правило

⁷ Андреев В. М. Виктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012. С. 266 – 272.

⁸ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос // Андреев В. М. Виктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012. С. 456.

⁹ Куклина П. В. Этнография Скифии по античным источникам. Л.: Наука, 1985. С. 103 – 113.

¹⁰ Помпоний Мела. Землеописание // Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. 2. Латинские писатели. Вып. 1. / сост. В. В. Латышев. СПб.: тип. Императорской академии наук, 1904. С. 121 (II, 9).

¹¹ Клейн Л. С. Происхождение скифов царских по археологическим данным // Советская археология. 1963. № 4. С. 29.

¹² Хазанов А. М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М., 1975. С. 118.

¹³ Геродот. Истории в девяти книгах... С. 191 (IV, 46).

¹⁴ Помпоний Мела. Землеописание... С. 122 (II, 11).

¹⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре... С. 17.

будь-де і будь-коли в євразійського степу складало те, що найбідніші та найслабші кочовики втрачали здатність до рухливого життя й осідали¹⁶. Тож лише заможні та сильні могли кочувати і ставилися до свого кочування як до прикмети високого статусу¹⁷.

Придніпровські степи славилися найкращими для кочового скотарства якими: чудовими пасовищами, великими і малими ріками, луками з соковитою травою, балками, що захищали від вітрів і де можна було утримувати худобу взимку без великого ризику її втрати від нестачі кормів і хуртовин. Тож і володіти цим краєм могли тільки потужні кочівницькі спільноти. Слабких зазвичай витісняли до менш придатних для життя екологічних ніш¹⁸. Уявлення про роздольне життя в дніпровому краї впродовж тисячоліть ширилося євразійським степом й спричинялося до міграцій кочових народів зі сходу на захід.

Заплавні річок Базавлук, Солона й Чортомлик, дотичні до дніпрових плавнів, становили одну з найбільш вигідних для давніх кочовиків місцевостей. Цим пояснюється концентрація в краї скіфських «царських» і аристократичних поховань (найвідоміші: Олександропільський курган, Чортомлик, Товста Могила, Соболева Могила). Острів Базавлук, розташований у низині однойменної річки, був другим за величиною в плавневій смузі Дніпра, після Томаківського. «Ріка Бористен (Дніпро), – писав античний географ, – найгарніша з рік Скіфії; течія її відзначається надзвичайною чистотою, тоді як інші ріки мутні, вона спокійніша за інші і вода її приємна на смак. По берегах її лежать найрозкішніші луки, а в ній водяться великі риби, що відзначаються прегарним смаком і відсутністю кісток»¹⁹. Унікальні геобіоценози плавнів сприяли розмноженню багатьох різновидів риби: білуги, осетра, севрюги, стерляді, сома, коропа, судака, окуня, щуки, ляща, тарані – нараховують близько 60 найменувань. У плавнях водилися бобрини, видри, кунці, дикі свині; в балках і байраках – лисиці, вовки, ведмеді, зайці, тхори; в степах – дикі коні, сайгаки, тури і лосі. З птахів згадані дрохви, пелікани, куріпки, тетерева, соколи, стрепети, лебеді, качки, гуси²⁰. Тож ця місцевість мала більше принад для людини, ніж бідніші на поживу довкрузні степи. Плавневі низини біля великих степових рік, як з'ясував В. В. Докучаєв, становили явище надзвичайне серед українського степу і дуже слабо залежали від загальних кліматичних умов регіону, інколи дуже суворих²¹. Клімат у придніпровських степах був помірно континентальним, посушливе літо змінювало малосніжну холодну зиму; однак у Великому Лузі, з його численними водоймищами, рідко траплялися спека й

¹⁶ Lattimore Owen. *Studies in Frontier History. Collected Papers 1928-1958*. London, 1962. P. 61.

¹⁷ Плетнева С. А. *Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей*. М.: Наука, 1982. С. 72.

¹⁸ Lattimore Owen. *Studies in Frontier History*... P. 60.

¹⁹ Помпоний Мела. *Землеописание*... С. 121 (II, 6).

²⁰ Черных А. А., Дараган М. Н. *Курганы эпохи неолита-бронзы*... С. 368 – 371.

²¹ Докучаев В. В. *Наши степи прежде и теперь*. М.; А.: Сельхозгиз, 1936. С. 71 – 72.

холод. Втім для кочовиків головну цінність мали не так плавні, як дотичні до них степи з ріками, що впадали в Дніпро.

Попри пишне багатство, заховане в скіфських «царських» курганах, у повсякденному побуті скіфи-кочовики, навіть їхні «царі», цуралися комфорту та надлишку, якими тішилися мешканці сусідніх грецьких колоній²². О. Латтімор писав: «Бідний кочовик є чистим кочовиком»²³. «Бідний» тут слід розуміти: не обтяжений зайвим майном, що ускладнювало кочування. Давньоримський автор Помпей Трог так передав слова скіфського царя Атея, котрий відмовив македонському цареві Філіпу II в данині, кпинливо нарікаючи на «бідність» народу свого: «Клімат у Скіфії суворий, а ґрунти неродючі; нема в нього (Атея. – В. Г.) багатств, що ними він міг би вдовольнити такого великого царя»; «скіфів цінують за войовничий дух і загартоване тіло, а не за багатство». Коли ж військо Філіпа підступно захопило скіфські обози з жінками, дітьми та великими гуртами худоби, то золота і срібла не знайшло. «Тоді довелося повірити тому, що скіфи дійсно дуже бідні», – писав Помпей Трог²⁴. М. Д. Салінз пояснив таку «бідність» «стратегією позбування клопотів» – униканням всього, що заважало рухливому способу життя²⁵. Основне майно кочовиків складала коні та худоба, а головне їхнє «володіння» становила влада над іншими людьми. Саме завдяки кочуванню, що забезпечувало вдосталь коней і можливість вчиняти блискавичні напади верхи на конях, скіфи здобули право постійного отримування данини – всього, що було їм потрібне для престижного трибу життя без потреби накопичення надлишків. Стратегією позбування зайвих речей можна пояснити і звичай класти в могили коштовні речі. Призвичаєння ж до комфорту і розкошів вело до осідання й наражало на ризик послаблення скіфської військової могутності.

Скіфська доба в історії краю відзначилася розвитком зброярства та металургії заліза. Скіфське поселення Кам'янське городище (в межах сучасного м. Кам'янка-Дніпровська, Запорізька обл.) було великим центром із виготовлення залізних і мідних виробів, що надходили на правий берег Дніпра, як це посвідчено знахідками в тамтешніх курганах, як-от у Чортомлику. Залізну руду, за висновком Б. М. Гракова, брали з Криворізького залізрудного басейну, розташованого за 60 км від Кам'янського городища. На правому березі, поблизу сучасних міст Нікополь і Покров, знайдено залишки невеликих металургійних майстерень, що перебували, ймовірно, при стаціонарних зимівниках кочових скіфів²⁶. Тож витoki промислового розвитку краю позначені скіфським часом.

Окремі прикмети соціального устрою скіфів простежуються в пізніших кочовиків. Їхній далекий відгомін дійшов аж до запорозьких козаків, які

²² Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. С. 197 – 199 (IV, 76 – 80).

²³ Lattimore Owen. *Studies in Frontier History*... P. 257.

²⁴ Марк Юниан Юстин. *Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae»* / вступ. ст. К. К. Зельїна, ком.м. К. В. Вержбицкого, М. М. Холода. СПб: Изд-во СПбУ, 2005. С. 93 (IX, 7 – 15).

²⁵ Салінз Маршалл Д. *Економика каменного века*. М.: ОГИ, 1999. С. 28, 47.

²⁶ Граков Б. Н. *Каменское городище на Днепре*... С. 58, 117 – 127.

перейняли від степовиків чимало устрєсових первнів. Насамперед – особливу роль гуртів неодружених чоловіків, «царенків-юнаків», які склали військові дружини, що рушали в дальні походи²⁷. Принципи цього гуртування відображено в скіфському слові *ард* – «той, хто належить до товариства, яке принесло клятву», *ардар* – «той, хто поклявся», також: «пан, князь»²⁸. Тож «царськими скіфами» радше були ті, хто від початку перебував у складі військових дружин, згуртованих спільним проходженням вікових ініціацій, задля полювання та війни. Такі дружини могли встановлювати контроль над значною територією та її населенням, а їхні ватажки – ставати правителями²⁹. Нащадки «дружинників» успадковували привілеї своїх предків, як-от: статус воїна, особисту свободу, добровільні зобов'язання щодо «царя», поєднані зі спроможністю до кочування – основи скіфського престижу. Аналогів зазначеному порядку складання держави в літературі наведено чимало³⁰. Описані й випадки гуртування неодруженої чоловічої та жіночої молоді в окремих щодо сімейної общини таборах, як-от в Австралії³¹. Геродот посвідчив схоже таборування скіфських юнаків поруч із войовничими дівчатами-амазонками; від їхнього зв'язку, мовляв, народилися діти, що буцімто започаткували народ савроматів³². Фіксація схожих випадків на різних континентах світу в різні часи дає змогу бачити в античних повідомленнях щодо них не лише фантастичні легенди. Далеку історичну перспективу мав і скіфський звичай побратимства, відображений як в археологічних знахідках, так і письмових джерелах³³.

Прикметні риси соціального устрою скіфів виразно простежуються за результатами археологічних розкопок. У Товстій Могилі виявлено непограбоване поховання скіфської «цариці», прикрашеної багатьма коштовностями, з побутовими і косметичними предметами. Поруч – пізніше гробовище дитини, теж із коштовними прикрасами. Біля них покоїлися чотири «слуги» і одна дівчинка в окремій камері, також воїн-охоронець, засипаний землею живцем (інших

²⁷ Пванчик А. П. *Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию* // *Советская этнография*. 1988. № 5. С. 38 – 48.

²⁸ Петров В. П. *Скифы. Мова і етнос...* С. 429.

²⁹ Joo-Yup Lee. *Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia*. Leiden; Boston, 2016. P. 48, 51 – 55.

³⁰ Webster Hutton. *Primitive secret societies. A Study in Early Politics and Religion*. N. Y., 1908. P. 81. Lattimore Owen. *Studies in Frontier History...* P. 506, 537; Зуев Ю. А. *О формах социальной организации кочевых народов Центральной Азии в древности и средневековье: пестрая орда, сотня (Сравнительно-типологическое исследование)* // *Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана (эпоха древности и средневековья): сб. ст. / ред. Н. Ж. Шаханова. Алматы, 1998. С. 51, 71 – 81; Цыбикдоржиев Д. В. Мужской союз, дружина и гвардия у монголов: преемственность и конфликты* // *Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004. С. 334 – 363.*

³¹ Косвен М. *Половые отношения и брак в первобытном обществе*. М.; А., *Молодая гвардия*, 1928. С. 18; Webster Hutton. *Primitive secret societies...* P. 87.

³² Геродот. *История в девяти книгах...* С. 205 – 206 (IV, 113 – 117).

³³ Хазанов А. М. *Социальная история скифов...* С. 107 – 111; *Vin same. Обычай побратимства у скифов* // *Советская археология*. 1972. № 3. С. 68 – 75.

душили). В окремих ямах поховані коні з конюхами різного віку. Головна ж могила, «царя», – пограбована, втім саме тут Б. М. Мозолевському пощастило знайти знамениту пектораль і прикрашений золотом залізний меч у піхвах³⁴. Відображення соціального розмежування в цьому поховальному комплексі очевидне, втім небіжчики, які супроводжували «царя», «царицю» та царствену дитину, не були (або не всі були) підневільними. А. М. Хазанов застосував на їх позначення грецьке слово «ферапонт» (слуга, в сенсі: «той, хто присвятив себе служінню»), яким послуговувався Геродот, запевнивши, що вони були «вродженими скіфами». А. М. Хазанов звернув увагу на ознаки нерабського статусу ферапонтів: зброя та багатий інвентар у їхніх могилах; з цього дослідник зробив висновок про те, що вони були дружинники царя, котрі або з власної волі, або під тиском спонук честі погодилися служити царственным небіжчикам у потойбічному світі³⁵. Залишки велелюдної тризни біля Товстої Могили (в ній брали участь до трьох тисяч осіб)³⁶ та інших курганів (дослідження залишків Олександропільського кургану Орджонікідзевською археологічною експедицією в 2004 – 2009 рр. виявило рештки 457 грецьких амфор, 99 тварин, 11 поховань людей, убитих під час тризни; схоже виявлено в 2017 р. на місці колишнього скіфського могильника, розташованого між с. Катеринівка і м. Покров³⁷) посвідчує широке побутування банкетів та їхню важливу соціальну функцію. Кочові правителі не мали інструментів примусу для устійнення «рабської» покірності «підданих». Крім упокорення збройною рукою, що було крайнім, нечасто застосовуваним засобом, скіфські «царі» мусили дбати про свій престиж, вдаючись до щедрої роздачі подарунків та влаштування багатих банкетів³⁸. Дарування і захист спричиняли ту зобов'язальну дію (спонук віддарювання і служби тому, хто дарує і захищає), що вела до складання найперших форм політичної організації³⁹.

В середині III ст. до н. е. густота населення в краї помітно зменшилася, що пов'язують із наслідками вторгнення сарматів та витісненням скіфів. Загибель скіфського царя Атея на війні з македонським царем Філіпом II в низинах Дунаю в 339 р. до н. е. призвела до поступового послаблення Скіфії⁴⁰. У II – I ст. до н. е.

³⁴ Мозолевський Б. М. *Скіфський степ*. С. 151 – 157.

³⁵ Хазанов А. М. *Социальная история скифов...* С. 153 – 154.

³⁶ Мозолевський Б. М. *Скіфський степ*. С. 157.

³⁷ Бондарь К. М., Дараган М. Н., Полин С. В. *Моделирование пространства и реконструкция погребальной обрядности на скифском курганном могильнике по данным магнитометрии и археологических раскопок // Виртуальная археология (с воздуха, на земле, под водой и в музее): материалы Международного форума, состоявшегося в Государственном Эрмитаже 28-30 мая 2018 года / Государственный Эрмитаж. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2018. С. 14, 25.*

³⁸ Хазанов А. М. *Социальная история скифов...* С. 184.

³⁹ Sablins Marshall D. *Poor Man, Rich Man, Big-Man: Political Types in Melanesia and Polinesia // Comparative Studies in Society and History. Vol. 5. № 3. April 1963. P. 287, 291 – 292.*

⁴⁰ Андрух С. П. *Нижнедунайская Скифия в VI – начале I в. до н. э. (этно-политический аспект)*. Запорожье: ЗГУ, 1995. С. 73 – 80.

районом дніпровських плавнів заволоділи кочовики-сармати⁴¹. Їхньому приході передувала різка зміна клімату, що унеможливила вирощування збіжжя, на торгівлі яким розквітали давньогрецькі колонії в Північному Причорномор'ї і яке становило економічну основу багатств, захованих у скіфських курганах. Сармати не могли змагатися зі скіфами в якості озброєння і розвитку військової справи, отже, їм не становили для них загрозу. Тож сармати увійшли в край, спорожнілий через природні катаклізми⁴².

Сармати не лишили по собі такого сліду, як їхні попередники. Впродовж I тисячоліття н. е. межі річчя Базавлука, Соланої та Чортомлика займали ірано-, угро- й тюркомовні кочовики. У другій половині XI ст. придніпровськими степами заволоділи кипчаки (інакше: кумани, половці); від Дніпра до Дністра простяглася «Біла Куманія»⁴³. Від кипчаків у краї лишилося багато курганных поховань з кам'яними скульптурами⁴⁴. «Безліч курганів, що вдалині з рівності горизонту у височинь здіймалися, ніби вони стояли в повітрі, робили в ясний день єдине для очей моїх заняття», – писав про цю місцевість В. Ф. Зуєв у 1781 р.⁴⁵ У 1237 – 1239 рр. кипчацький степ (Дешт-і-Кипчак) завоювали монголи, приєднавши його до своєї імперії. Втім кипчацький характер краю зберігався аж до заселення його українською людністю в XVII – XVIII ст.

Кипчацьким народам (до таких належать кримські татари й ногайці) вдаряють назви двох найбільших річок краю – Базавлук і Чортомлик. Етимологію Базавлука Д. І. Яворницький, послуговуючись консультаціями російського сходознавця В. Д. Смирнова, пов'язав із тюркським словом «бузлук», що означає: «лідник» – залізні підковки з шипами, що їх вдягають на чоботи для ходіння по кризі⁴⁶. Імовірно, пристосування для ходьби по льоду згадані в джерелах середини XVIII ст. Так, 7 лютого 1757 р. зазначено «базавлуча» чабанського отамана Девлета, що коштувало 8 руб. 70 коп., тоді як його «донська рушниця» оцінена в 4 руб. 50 коп.⁴⁷ На початку листопада 1757 р. на запорозьку валку, що йшла на Кальміус для купівлі риби, на р. Ганчул напало семеро кримських чабанів «с базавлуччам, списами и ружем»⁴⁸. Отже, якщо це пристосування для зимової ходьби коштувало удвічі дорожче за рушницю, то їй потреба в ньому для степових здобичників мала б удвічі перевищувати потребу в рушниці. Аналогічно трактують

⁴¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре... С. 59.

⁴² Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я. С. 30 – 31.

⁴³ Коновалова П. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий / Институт всеобщ. истории РАН. М.: Вост. литература, 2006. С. 230.

⁴⁴ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. М.: Наука, 1974. С. 15.

⁴⁵ Зуев В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / подгот. текста, вступ. статья и комм. М. Э. Кавуна. Днепропетровск: Герда, 2011. С. 268.

⁴⁶ Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Він саме. Твори. Т. 2. Київ; Запоріжжя: «Тандем-У», 2005. С. 99.

⁴⁷ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.

⁴⁸ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 12.

схожу назву річки Бузудук, що в Оренбурзькій області Росії; її виводять від співзвучного давньотюркського слова зі значенням: «льодовий», «невеликі ріки, повноводні лише під час льодоходу і танення снігу»⁴⁹.

Інше слово, принаadne для етимологічного пояснення зазначеного гідроніму, в ногайській мові звучить так: «бузав» – «теля», «теличка»⁵⁰; «бузавлик» означає «телячий» (загін, вигін, загород тощо). Однак це тлумачення етимологи відносять до пізніх народних переосмислень носіями сучасних тюркських мов вище наведеного значення⁵¹.

Звернімо увагу на ще одне тюркське слово – «баз», що, серед решти, має значення «лоза»⁵². Як на наш погляд, воно найбільше відповідає виразу індивідуальних прикмет місцевості. Зважмо: частину Великого Лугу – плавні, розташовані на захід від м. Нікополь, нижче по Дніпру, – ще на початку ХХ ст. називали *Базавлу*⁵³. Це називання не могло завдячувати ані льоду, ані його таненню, що аж ніяк не становили унікальну особливість цього географічного об'єкта. Втім такою особливістю якраз і могли бути лози (верболози, дикий виноград). Як писав Д. І. Яворницький, «понад правим берегом Дніпра до впадіння в нього Базавлука, що становить близько 45 верст за течією при 25 верстах найбільшої широчини [...], нараховується нині до 26 тисяч десятин плавнів, вкритих непрохідним лісом, однак м'якої породи: осокором, вербою, шовковицею, лозами»⁵⁴. Зарості дикого винограду відображені в українських назвах окремих місцевостей Великого Лугу⁵⁵. Про Великий Луг як скупчення «островів і лоз» писав Венцлав Миколайович (Михалон Литвин) у середині ХVІ ст.⁵⁶ Тюркська лексема «улу» пов'язана зі значенням: «великий»; старомонгольським словом *ülegü* називали надлишок, багатство⁵⁷. У турецькій мові є аналогічне словосполучення: *ulu ağaç* – величезне дерево⁵⁸. Тож імовірний вивід етимології Базавлука, як найбільшого правого припливу Дніпра в плавневій смугі, причому спорідненого за назвою з її частиною, можна ґрунтувати на поєднанні тюркських слів: «баз» (лоза) і «улу»

⁴⁹ Поспелов Е. М. *Географические названия мира. Топонимический словарь*. М.: Астрель, АСТ, 2002. С. 83.

⁵⁰ *Русско-ногайский словарь / под ред. Н. А. Баскакова*. М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. С. 615; *Калмыкова С. А. Ногайско-русский словарь / под ред. Н. А. Баскакова*. М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1963. С. 89.

⁵¹ Поспелов Е. М. *Географические названия мира...* С. 83.

⁵² *Калмыкова С. А. Ногайско-русский словарь*. С. 65.

⁵³ *Кащенко А. Великий Луг Запорожский*. Екатеринбург: типо-литография Екатеринбургской жел. дороги, 1917. С. 81.

⁵⁴ *Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків...* С. 184.

⁵⁵ *Кащенко А. Великий Луг Запорожский*. С. 56.

⁵⁶ *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / пер. В. П. Матузової; отв. ред. А. Л. Хорошкевич*. М.: Изд-во МГУ. 1994. С. 22, 99.

⁵⁷ *Севертян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)*. М.: Наука, 1974. С. 630.

⁵⁸ *Баскаков А. Н. и др. Турецко-русский словарь*. М.: «Русский язык», 1977. С. 880.

(великий), що дає значення: скупчення лоз, величезний лозняк. Імовірно, називання дніпрових плавнів лозами позначилося в назві «Залозного шляху», себто такого, що в XI – XIV ст. проходив поза «лозами»: від Києва до р. Кальміус через р. Самару⁵⁹, тобто минаючи плавневу смугу в нижній течії Дніпра.

Гідронім «Чортомлик» теж є прилаштованим до українського мовлення тюркізмом з невивченою етимологією. Поєднання його зі словом «шортан» – «щука»⁶⁰ виводить на науково підтвержені аналогічні таумачення схожих назв, як-от наймення річки Чертанла, притоки Великого Узеня, що тече в Саратовській області Росії і Північно-Західному Казахстані, пов'язують із тюркським словом «щука»⁶¹.

У записі королівського старости міста Черкаси за 1552 р. серед перших українських осідків за порогами Дніпра (Низ), «уходів або станів», згаданий «уход Бозовлук»⁶². У другій половині XVI ст. й до середині XVII ст. активність запорозького козацтва на річці Базавлук, тобто за межами «Базавлуга», не простежується. Козацькі табори, щодо яких склалася історіографічна традиція називання Базавлуцькою Січчю⁶³, джерела локалізують біля гирла тієї ріки, в Дніпрових плавнях; саме тут, вірогідно, і був той самий «уход Бозовлук». У XVI – XVII ст. головні суходільні шляхи (Чорний, Кучманський, Волоський та Муравський) пролягали на значній віддалі від Великого Лугу⁶⁴. Найважливіша ж комунікація проходила по Дніпру; по ній човнами везли сіль, добуту на косах Дніпровського лиману, що, зокрема, посвідчено в 1579 р.⁶⁵ Судноплавство ж по малих річках, як-от Базавлук, не простежується, як і не згадані тут запорозькі зимівники до початку XVIII ст. (мал. 1).

У другій половині XVII – на початку XVIII ст., тобто за часів Чортомлицької Січі, зафіксовані випадки переправи через р. Базавлук. У 1667 р. згаданий проїзд російського і кримського послів – Ю. Ладиженського та Магомет-аги, супроводжуваних значною кількістю озброєних людей; вони везли з Москви до

⁵⁹ Кудряшов К. В. *Половецкая степь*. М.: ОГИЗ, 1948. С. 109.

⁶⁰ *Русско-ногайский словарь* / под ред. Н. А. Баскакова. С. 712.

⁶¹ Поспелов Е. М. *Географические названия мира...* С. 299, 462.

⁶² *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*. Ч. 7. Т. 1. *Акты о заселении Юго-Западной России*. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. С. 84 – 85.

⁶³ Див. докладніше: Грибовський В. В. *Історичний нарис // Пам'ятки історії та культури Нікопольського району. Дніпропетровська область (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / упор. Л. М. Голубчик та ін. Дніпро: Журфонд, 2017. С. 62 – 65. Д. С. Вирський, оснований на вивченні польських і українських джерел кінця XVI – першої третини XVII ст., ставить питання про те, що твердження щодо існування перших козацьких січей – Томаківської і Базавлуцької, є історіографічним міфом; запорозькі центри на Низу Дніпра у цей час були ситуативними (Вирський Д. *Україна в речі Посполитій (1505 – 1795)*. Рукопис; у друці. Арк. 98).*

⁶⁴ Davies Brian L. *Warefare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500 – 1700*. L.; N. Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 2007. P. 18 – 19. Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах*. Т. 1. К.: Наукова думка, 1990. С. 65 – 66.

⁶⁵ *Herby rycerstwa polskiego. Przech Bartosza Paprockiego zbrane i wydane r. p. 1584 / wydanie Kazimierza Józefa Turonskiego. Kraków: wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. S. 162.*

Бахчисараю велику «казну». Біля гирла Базавлука на них напали запорожці, спершу вбили кримських вояків, посольський супровід, а згодом і обох послів⁶⁶. У 1681 р. запорожці перевозили через Базавлук російських послів В. Тяпкіна та М. Зотова з правого, «татарського», берега «на свою сторону»⁶⁷. Тим самим посвідчено, що ця річка тоді складала фактичний кордон між Запорожжям і Кримським ханством. Зазначене вказує на перебування при Базавлуці запорозької сторожової команди та обслуги переправи. 7 травня 1704 р. це підтвердив посланець гетьмана Івана Мазепи Іван Биховець, який їхав у Крим: з Січі на Чортомлику до Базавлука його супроводив «провідник січовий», переправився ж він через Базавлук поромом⁶⁸, який, схоже на те, обслуговували запорожці, що жили при перевозі.

Мал. 1. Козацький кінний роз'їзд. Художник Людвіг Гедлек (1847 – 1904)

До останньої чверті XVII ст. Запорожжя вважали за територію, що не належала жодній державі, тож і його кордони з Османською імперією та Кримським ханством не були визначені. Андрусівське перемир'я 1667 р. зафіксувало перебування Запорожжя водночас і під владою Московського царства, і Речі Посполитої⁶⁹. Договір про «вічний мир» між цими державами 1686 р. визначив російське підданство запорожців і зобов'язання московського царя розмістити свої збройні сили «на переправах на Дніпре, где крымския войска обыкли переправлятися»⁷⁰. Однак переправа на р. Базавлук у тих договорах не згадана. Домовленості Московщини з Кримським ханством і Османською імперією 1681 р. визначили російський протекторат Запорожжя, проте обумовили використання запорозьких степів ханськими підданими – кримськими татарами і ногайцями – для кочування і полювання⁷¹. У 1705 р. уперше в цьому степовому краї проклали державний кордон; він пролягав на південний захід від Базавлука – з середньої течії Південного Бугу до р. Кам'янка, правої притоки в нижній течії Дніпра⁷². Того ж року згадано, що запорожці довкруг Чортомлицької Січі по «річках

⁶⁶ Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків... С. 129.

⁶⁷ Список со статейнаго списка [...] Василя Тяпкина и Никиты Зотова // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2. Одесса, 1850. С. 646.

⁶⁸ Діаріуш Івана Биховця р[оку] 1704 про відрядження до Криму / упор. А. Окиншевич // Студії з Криму. Збірник історично-філологічного відділу ВУАН № 89 / ред. А. Е. Кримський [Відбитки з «Записок історично-філологічного відділу»]. К.: друкарня ВУАН, 1930. С. 201.

⁶⁹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание 1-е. Т. 1. СПб., 1830. С. 659.

⁷⁰ Там само. Т. 2. СПб., 1830. С. 774, 778.

⁷¹ Там само. С. 291, 309 – 310.

⁷² Там само. Т. 4. СПб., 1830. С. 324 – 325.

у луках і в затоках живуть великим числом. І годуються звіром і рибою, і крадіжкою коней і худоби в турків і татар»⁷³. Ногайці ж продовжували кочувати по всьому запорозькому степу й користуватися тамтешніми річками, як це їм дозволяли зазначені міждержавні договори (мал. 2).

Мал. 2. Кочовище ногайців. Гравюра за малюнком 1806 р.

Українські козаки і ногайці займали різні екологічні ніші та мали відмінні сезонні ритми життя. Запорожці контролювали узбережжя Дніпра нижче його порогів аж до турецької фортеці Кизикермен з кінця весни до середини осені, а на зиму їх переважна більшість поверталася до обжитих районів Наддніпрянщини (Городової України). Пересувалися ж вони переважно човнами по Дніпру, не маючи потреби плисти вище гирла його степових приток⁷⁴. Узимку ж до степового Подніпров'я прикочувували ногайці й улаштовували тут свої зимівники-кишла в глибоких балках, що захищали від холодних вітрів, мали достатньо трави, щоб її могли добути під снігом коні та худоба (тебенівка – зимовий випас худоби: першими пускають коней, які розбивають копитами сніг, слідом – велику рогату худобу та овець), а також вдосталь сухостійної деревини для обігріву. Такий порядок посезонного чергування володарів степу був чинний упродовж XVI – першої третини XVIII ст.

Прутський 1711 р. й Адріанопольський 1713 р. російсько-турецькі договори зафіксували передачу всього простору Запорожжя турецько-кримській владі. У 1724 р. кримський хан віддав прилеглі до Базавлука степи й «урочище Великий

⁷³ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упорядник В. Мільчев. Запоріжжя: Вид. – во ВАТ «Мотор Січ», 2004. С. 27.

⁷⁴ Див. докладніше: Грибовський В. В. Історичний нарис // Пам'ятки історії та культури Нікопольського району... С. 60.

Луг», давні запорозькі займища ногайцям та кримським чабанам для постійного використання. У цей час через усобицю в Калмикиї сталася остання масова міграція ногайців із поволзьких степів до придніпровських; кількість кочових підданців Кримського ханства тоді помітно зросла. Наприкінці 1733 р. між запорожцями та ногайцями спалахували збройні сутички⁷⁵, що переросли в кривавий конфлікт за володіння територією⁷⁶. Ця обставина, в поєднанні з іншими, спонукала запорожців до повернення під російську владу в 1734 р.

Російське військове командування сповна використало запорожців та їхній конфлікт із ногайцями під час війни з Османською імперією та Кримським ханством 1735 – 1739 рр. В умовах розгортання збройних сутичок запорожців зі своїми південними сусідами російський уряд у 1734 р. санкціонував будівництво козаками Січі «в урочищі Базавлук на ріці Підпільній» з російським ретраншементом при ній⁷⁷. По закінченні війни сезонні перебування ногайців та кримських чабанів біля річки Базавлук не простежуються.

За часів Нової Січі (1734 – 1775) запорожці розселилися по малих степових річках і менше вдавалися до сезонних міграцій, пробуваючи зиму у своїх осідаках – зимівниках. У 1750-ті рр. береги річок Базавлук, Солона і Кам'янка рясно вкривають запорозькі зимівники. Одну з умов їх появи склало виникнення нових суходільних шляхів, якими курсували торговельні каравани. У першій третині XVIII ст. з'явився Микитинський шлях, що тягнувся від Мишуриноного Рогу через річки Солону і Базавлук до Микитиноного перевозу і був поєднаний із Саксаганським шляхом, який сполучав береги Південного Бугу і Дніпра. Імовірно, в 1740-ві рр. його доповнили Січовий Вищий та Січовий Нижчий шляхи⁷⁸. Через річки Чортомлик, Солону й Базавлук пролягали Крюківський, Кримський та Переволочанський шляхи, що сполучали лівобережну Гетьманщину із Січчю⁷⁹. Важливе значення мав шлях від Січі до Бугогардівської паланки, який пролягав через зазначені річки; його посвідчено в 1753 р.⁸⁰ Наступного року представник гетьмана Кирила Розумовського Василь Зарудний пропонував запорозькому

⁷⁵ *Еварницький Д. П. Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. Владимир: Типо-литография Губ. правления, 1908. С. 1110, 1113 – 1114, 1144.*

⁷⁶ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів / упор. А. З. Гісцова та ін. Т. 1. К.: ІУАД, 1998. С. 54.*

⁷⁷ *Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С. 246, 249 – 250; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. Т. 3. К.: Наукова думка, 1991. С. 423.*

⁷⁸ *Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736 – 1739 гг. Т. 1. СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1906. С. 120 – 121. Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII ст. // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». 11 – 13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. Нікополь: Нікопольська міська друкарня, 2001. С. 164.*

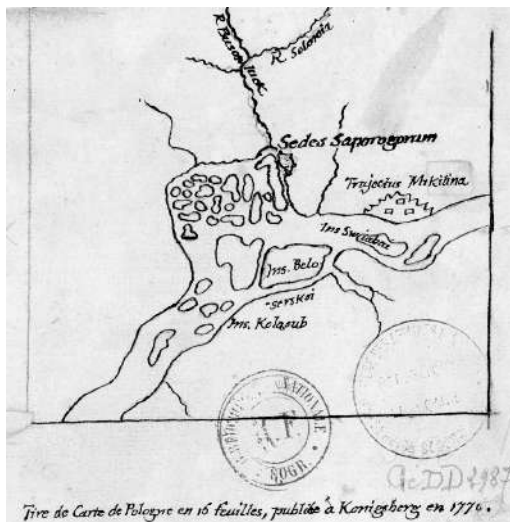
⁷⁹ *Яворницький Д. Вільності запорозьких козаків... С. 169.*

⁸⁰ *Він саме. Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків // Він саме. Твори у 20 томах / упор. А. В. Бойко та ін. Т. 1. К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2004. С. 95.*

кошовому отаманові Якиму Ігнатовичу поробити «при всякому урочищі по два і по три зимівника», зокрема й на р. Базавлук, і зобов'язати оселених у них козаків пильнувати гайдамаків. Тоді ж згадано «урочище Базавлуцька Кам'янка»⁸¹, розташоване неподалік сучасного м. Покров, праворуч від р. Базавлук (мал. 3).

Поодинокі зимівники, імовірно, були тут і раніше, однак саме того року керівники Січі організували створення постійних оселищ, щоб щільніше заселити цю місцевість й устійнити над нею контроль. У жовтні 1754 р. подано звістку про зимівник якогось козака Коренівського куреня «в Базавлуці в усті Кам'янки». Згадано й рибний стан на р. Базавлук, що належав козакові Дерев'янківського куреня Федорові Щерозненку, поруч зазначені зимівники козака Калніболотського куреня Бакая, козака Брюховецького куреня Данила Лаврина, який тримав понад 500 овець⁸². У березні 1758 р. посвідчено зимівники «в Базавлуці», що належали козакам запорозьких куренів: Уманського – Іванові Найді, Нижчестеблівського –

Мал. 3. Витяг із «Карти Польщі», Кенігсберг, 1770 р. Національна бібліотека Франції. Позначено Запорозьку Січ, Микитин перевіз, річки Базавлук і Солоня

Грицькові Дураку, Джереліївського – Лаврину Кас'яну, Пластунівського – Степану Боскові, Шкуринського – Павлові Дуднику, Сергіївського – Каленикові Білому, Батуринського – Семенові Самотусі; на р. Солоня: Шкуринського – Андрієві Джавазі; на р. Чортотлик: Брюховецького – Ігнату Кумпуненкові⁸³. У вересні 1758 р. зазначено зимівник на Базавлуці козака Брюховецького куреня Мусія Рудя, котрий найняв на косовицю козака того ж куреня Михайла Сукура; останній перед тим, з весни будучи в Січі, «гонил дуби в Кам'яне до косовичного в'єрмя», а потім подався в Прогної громадити сіль⁸⁴. У листопаді 1758 р. згадано «запорозького козака і курінного роговського прозванням Широкого, кой за Базавлуцьким Кутом зимовником живет», займався продажем коней⁸⁵. Восени того року Базавлук об'їжджав полковник Кодацької паланки Чорний і зупинявся в «зимів-

⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775 / упор. А. З. Гісцова та ін. Т. 3. К.: ІУАД, 2003. С. 667, 692.

⁸² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775 / упор. А. З. Гісцова та ін. Т. 4. К.: ІУАД, 2006. С. 211, 215, 226.

⁸³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 5 зв. – 9 зв.

⁸⁴ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 54.

⁸⁵ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 55 зв.

нику Сивичиному»⁸⁶. У листопаді 1759 р. зауважено зимівник на Базавлуку козака Корсунського куреня Івана Мережа та його майно: «лошадей двое с уздами, кубаку, свиту блакитну, каптан китаевій блакитній, вязню простую одну, бурку кримскую, гаплики серебраніе»⁸⁷. Липнем 1761 р. датований запис про зимівник і «будку» на Базавлуці козака Васюринського куреня Матвія Коливая⁸⁸. Біля цього скупчення зимівників, на перехресті торговельних шляхів з'явилася «Базавлуцька січова башта», де запорожці збирали мито з торгових людей, що простували тими шляхами⁸⁹. Її розташування слід віднести до сучасного селища Перевізькі Хутори (тепер у складі м. Покров), що виникло біля козацького перевозу через р. Базавлук.

Поява Новоросійської губернії в 1764 р. спонукала запорожців до відстоювання своїх земель від привласнення провідниками російської влади. Для протидії їхнім зазіханням останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський організував масове заселення Запорожжя українською людністю. Тоді береги Базавлука, Солоні й Чортомлика вкрилися новими зимівниками та хуторами. Запорожці, що володіли ними, заохочували селитися в них вихідців із обжитих регіонів України – часто родичів і земляків. Близько того часу тут побудували каплицю з іконою Покрови Богородиці⁹⁰. Найбільшим же був зимівник кошового отамана П. І. Калнишевського у Водяній балці, що на правому березі р. Кам'янка (біля с. Токівське Апостолівського району, за 10 км від м. Покров). Тут була «панська хата» під гонтом, з двома кімнатами і чотирма великими вікнами, грубою, обкладеною зеленим кахлем; вона мала «скляні» сіни та комори-присінки. Інша хата – велика, крита очеретом, призначена для 30 служників; третя – менша, під очеретом, для кравців. Серед господарських приміщень згадані: сарай для птиці, комора, два льохи, дві стайні, кузня, вітряк з одним каменем для борошна і чотирма товкачами для проса. Значним господарським об'єктом, хоч і з меншим числом служників, був зимівник військового писаря Івана Глоби на р. Базавлук; він мав ще два господарства на р. Солоня⁹¹. З 1770 р. П. І. Калнишевський багато часу проводив у своїй садибі на р. Кам'янка, що перетворилася на фактичний центр Запорожжя⁹². У серпні 1765 р. зазначено утримування великого військо-

⁸⁶ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Стр. 51. Арк. 75.

⁸⁷ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Стр. 49. Арк. 122.

⁸⁸ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Стр. 39. Арк. 70 зв.

⁸⁹ *Эварницкий Д. П. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. Владимир: Типо-литография Губ. правления, 1908. С. 1133.*

⁹⁰ *Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / упор. В. Г. Довгополый; вступ. ст., ком. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ: ВАГ «Дніпрокнига», 2000. С. 270.*

⁹¹ *Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Полонська-Василенко Н. Запорізька XVIII століття та його спадщина / передмова: О. Оглоблин. Мюнхен: «Днірова хвиля», 1965. С. 200 – 201, 203, 236, 311 – 312, 328, 347.*

⁹² *Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів / упор. В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. А. Синяк / Всеукраїнський благодійний фонд ім. П. Калнишевського. К., 2009. С. 148 – 149, 220.*

вого кінського табуна на р. Солона, для заготівлі сіна для нього було залучено багато козаків⁹³.

Під час війни 1768 – 1774 рр. сінокісні угіддя біля річок Кам'янка, Базавлук і Солона використовували для заготівлі фуражу для запорозьких кінних команд, що несли сторожову службу. Наприкінці липня 1770 р. Калнишевський контролював організацію сінокосу і зведення сіна до погодженого місця на р. Чортотлик для військових потреб⁹⁴. Кожен запорозький курінь заготовляв сіно для власних команд, прикріплених до певного посту. Узимку 1770 – 1771 рр. козаки Кушівського куреня утримували окремий пост біля р. Кам'янка; біля балки Осокорівка й селища Микитино стояли постом козаки Левушківського й Мінського куренів⁹⁵.

4 – 5 червня (15 – 16 червня за новим стилем) 1775 р. за наказом Катерини II сталася ліквідація Запорозької Січі. Генерал-поручик П. А. Текелія заарештував кошового отамана П. І. Калнишевського, військового писаря І. Я. Глобу і військового суддю П. А. Головатого, конфіскував клейноди, артилерію, човни, скарбницю, архів, реліквії січової церкви. Правобережне Запорожжя імперський уряд приєднав до Новоросійської губернії, в складі якої утворив Дніпровську, згодом Слов'янську провінцію, поділену на повіти. Усе населення Запорожжя підлягало перепису; за козаками, що викликали підозру, встановили нагляд, непокірні підлягали арешту, а їхнє майно – конфіскації⁹⁶. Управління загарбаними землями Війська Запорозького на правому березі Дніпра провадили з Новосіченського ретраншементу до часу облаштування м. Слов'янськ (Нікополь)⁹⁷. У 1779 р. сформували Слов'янський повіт Новоросійської губернії, відмежований від Кизикерменського повіту річкою Базавлук. У 1783 р. Новоросійську губернію включили до складу Катеринославського намісництва. З утворенням Катеринославської губернії в 1802 р. територія сучасного м. Покров перебувала в складі Катеринославського повіту; р. Базавлук слугувала за межу з Херсонською губернією (мал. 4).

Навесні 1779 р. імперський уряд закликав запорожців залишити свої зимівники та хутори й оселятися у щойно «заснованих» містах і казенних слободах, обіцяючи допомогу в будівництві та збереження власності над тими зимівниками та хуторами, в разі їх використання лише як тимчасових господарських об'єктів. Тим, хто не відгукувався на той заклик, погрожували великими податками⁹⁸. Однак небагато козаків пристало на те. Наступного року їх переселяли

⁹³ Там само. С. 197.

⁹⁴ Там само. С. 233.

⁹⁵ ЦДАІАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 167.

⁹⁶ Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів... С. 320 – 332.

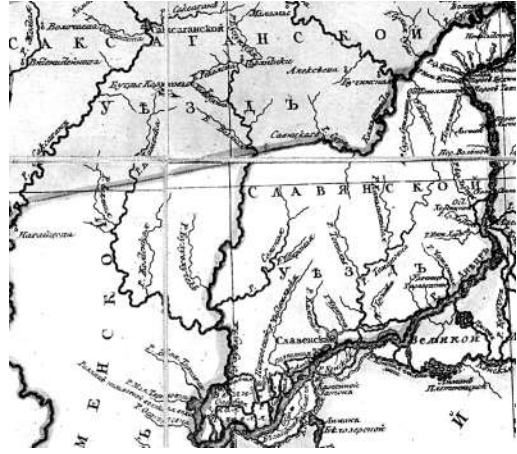
⁹⁷ Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) / упор. А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев, І. Савченко, Н. Сурева / передмова: І. Савченко // Джерела з історії Південної України. Т. 1. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. С. 180.

⁹⁸ Там само. С. 201 – 202.

силоміць⁹⁹. У березні 1779 р. до м. Нікополь (тоді ще Слов'янськ) планували зігнати мешканців 188 зимівників «при річках Чортотлик, Червона Кам'янка в плавнях і за Дніпром», 650 осіб чол. ст. і 32 жін. ст.¹⁰⁰ Іншим великим пунктом оселення запорожців призначили м. Покровськ (тепер с. Покровське Нікопольського району). У тодішньому Слов'янському повіті «згін» ішов повільно; передусім виселяли запорожців із лівого боку Дніпра¹⁰¹, що тоді ще належало Кримському ханству.

Головна причина, через яку імперський уряд не міг швидко переселити запорожців із зимівників і хуторів до щойно визначених міст і слобід, полягала в неспроможності місцевих урядовців швидко розмежувати нові населені пункти та мастки¹⁰². На це скаржилися земські комісари, котрі наглядали за козаками. З іншого боку, запорожці твердо трималися свого: уникали одруження і селянського трибу життя¹⁰³, вважаючи це за статусне пониження. Прикметний випадок із двома запорожцями-побратимами – військовим писарем Іваном Глобою та козаком Василем Хорбатом. Останній у 1771 р. оженився, на що І. Я. Глоба заявив: «Мені з тобою в товаришах бути не з руки, бо я пан, а з мужиком мені товаришувати не можна». У 1776 р., після знищення Січі, арешту й конфіскації майна І. Глоби, В. Хорбат прохав Г. О. Потьомкіна повернути його частину власності, що належала їм нарівно¹⁰⁴. Тож одруження означало для козака оселяннювання. Для стимулювання переходу запорожців до сільського побуту Новоросійська губернська канцелярія 19 червня 1779 р. видала указ про пришвидшення розмежування слобід і поселень, а також надання казенним коштом посівного зерна тим, хто в них оселиться¹⁰⁵.

Мал. 4. Слов'янський повіт. Фрагмент «Генеральної карти Новоросійської губернії, поділеної на повіти», складеної в 1779 р.

⁹⁹ Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. С. 21.

¹⁰⁰ Швайба Н. В. Запорозький зимівник у студіях Н. Д. Полонської-Василенко // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України* / ред. В. В. Грибовський. Вип. 1. Нікополь-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С. 152.

¹⁰¹ *Адміністративний устрій Південної України...* Т. 1. С. 204 – 205.

¹⁰² Государственный архив Ростовской области (далі – ГАРО). Ф. 800. Оп. 1. Д. 186. 1778 г. Л. 2.

¹⁰³ *Адміністративний устрій Південної України...* Т. 1. С. 201.

¹⁰⁴ Мільчев В. *Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст. (джерелознавчий аналіз)*. Запоріжжя: «Тандем-У», 2008. С. 340.

¹⁰⁵ ГАРО. Ф. 800. Оп. 1. Д. 186. 1778 г. Л. 3.

Введення в краї адміністративно-територіального устрою Російської імперії передбачало запровадження поміщицького землеволодіння і владних функцій поміщиків щодо сільського населення. У 1781 р. В. Ф. Зуєв зазначив на правому березі р. Солоної «первое в степи селение майора Путилина, который видно по изобилию имеющихся по сей реке сенокосов здесь селиться разположился»; біля р. Базавлук, поблизу гирла Солоної, цей мандрівник зазначив поштову станцію, де запорожці мусили утримувати коней, що їх видавали імперським чиновникам для проїзду. Біля р. Кам'янки мандрівник посвідчив ще одне «селение» майора Мерліна, «у котораго по хорошему приволью мест заводится и конский завод»¹⁰⁶. В «Атласі Катеринославського намісництва» 1787 р. межиріччя Базавлука, Солоної і Чортомлика записано як власність генерал-прокурора Сенату князя О. О. В'яземського, одного з ініціаторів ліквідації Січі; у його володінні значилися: село Покровське, «власницька деревня»¹⁰⁷ Копиловка (Капулівка) і Олександрівка (в межах сучасного м. Покров), де разом мешкало 782 особи чол. ст. та 443 жін. ст. Поруч була «казенна деревня» Шолохове – 782 чол. ст. і 443 жін. ст.¹⁰⁸ Спадкоємці О. О. В'яземського в 1802 р. продали цю латифундію херсонському купцеві М. І. Штігліцу, а згодом вона перейшла у власність його брата А. І. Штігліца¹⁰⁹, петербурзького банкіра.

Село Шолохове тісним переплетінням зв'язків сполучалося з населеними пунктами, що тепер входять до складу м. Покров. Олександрівку, «власницьку деревню» князя В'яземського, місцеві мешканці називали «Кріпацьким» на протиставлення слободі Шолохове, де жив вільний люд. Віднесення дати заснування Шолохового до 1740 р.¹¹⁰ є хибним, адже воно не простежується за документами Архіву Коша Запорозької Січі, як і іншими джерелами, до 1775 р. Більшу документальну певність мають наведені Феодосієм Макаревським дані про державну військову слободу Шолохове, що її «запорожці негайно почали населяти [...], стягувати сюди з різних місць народ сімейний та осілий»¹¹¹. Цю подію слід віднести до часу після 1781 р., адже, як викладено вище, В. Ф. Зуєв, котрий відвідав цю місцевість того року і детально її описав, цієї слободи не посвідчив. У 1782 р. її зазначено як казенну слободу, населення якої складала 144 особи чол. ст. і 71 жін. ст. У 1798 р. згадано закладку в тій слободі Іоанно-Богословської

¹⁰⁶ Зуєв В. Ф. *Путешественные записки...* С. 268.

¹⁰⁷ «Деревнями» в Росії називали село, що не мало церкви й адміністрації.

¹⁰⁸ *Джерела з історії Південної України. Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упор. А. Бойко. Запоріжжя, 2009. С. 145.*

¹⁰⁹ Яворницький А. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах. Т. 1. С. 142.*

¹¹⁰ Уперше це зазначено в книзі: Макаревский Феодосий. *Материалы для историко-статистического описания...* С. 270. Цю інформацію вміщено в пізніших виданнях: Кабузан В. М. *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858).* М.: Наука, 1976. С. 80; Демьяненко Г. С., Шестопалов Г. Г. *Шолохово // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / гл. ред. П. Т. Тронько. К.: Главная ред. УСЭ, 1977. С. 455.*

¹¹¹ Макаревский Феодосий. *Материалы для историко-статистического описания...* С. 270.

церкви 27 травня і готовність її будівлі до освячення 3 грудня того ж року. «Для побудови в слободі Шолоховій перевезена з містечка Нікополя готова, міцна і кріпка церковна будівля», – писав Феодосій Макаревський. Далі посвідчив, що її головними фундаторами і будівничими були запорозький військовий товариш Роман Самойловський, титар Йосип Донець та поселяни Йосип Бондар і Федір Кравець¹¹².

Чоловіче населення краю чисельно довго перевищувало жіноче, в чому дався взнаки козацький триб життя на Запорожжі. Упродовж XIX ст., завдяки зміцненню поміщицьких господарств і міграції вихідців з давніх землеробських районів України соціальна структура мешканців краю істотно змінилася. Місце козаків заступили кріпосні та державні селяни, військові поселенці, купці, дворяни. Серед господарських занять на перший план вийшло рільництво і товарне виробництво зернових. Однак у структурі зайнятості населення довго зберігався такий поділ: «піддані на ріллі, старожили управляються в скотарстві»¹¹³. Тобто землеробством здебільшого займалися селяни, переселені поміщиками, а нащадки козаків продовжували розводити худобу, рибалити, чумакувати. Наприкінці XIX ст. у цій місцевості ще стояли козацькі могильні хрести; старожили розповідали про водяні млини на р. Кам'янка, побудовані запорожцями¹¹⁴. Пам'ять про Запорожжя трималася попри радикальні зміни, що відбулися в краї після його входження до складу Російської імперії.

За станом на 1859 р. демографічну ситуацію в межиріччі Базавлука, Солоні та Чортомлика посвідчено таким: у «власницькій деревні» Чортомлик (сучасне с. Олексіївка Нікопольського району) зазначено 50 дворів і 362 мешканців, поштову станцію на тракті; в хуторі Перевізькому (Перевізькі Хутори) – 47 дворів, 264 мешканці, поштову станцію і переправу через р. Базавлук. Чортомлицькі хутори (тепер с. Чкалове Нікопольського району) мали 36 дворів і 226 мешканців, власницьке село Олексіївське (поміщиків Борзенкових, на р. Солоня, біля сучасного селища Гірницьке Покровської міськради) – 3 двори, 16 мешканців; хутір Благовіщенський (ті ж власники, там само) – 2 двори, 29 мешканців; «власницька деревня» Олександрівка (Кріпацьке) (територія Покровської міськради) – 46 дворів, 256 мешканців; казенна слобода Шолохове – 237 дворів і 1703 мешканці¹¹⁵. За станом на 1886 р. територію краю охоплювали Чортомлицька (128 дворів, 521 мешканець) і Шолохівська (520 дворів, 2748 мешканців) волості

¹¹² Там само. С. 271 – 272.

¹¹³ Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття) / ред. В. І. Науко, В. В. Грибовський, В. О. Свтушенко та ін. Київ; Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. С. 164 – 165.

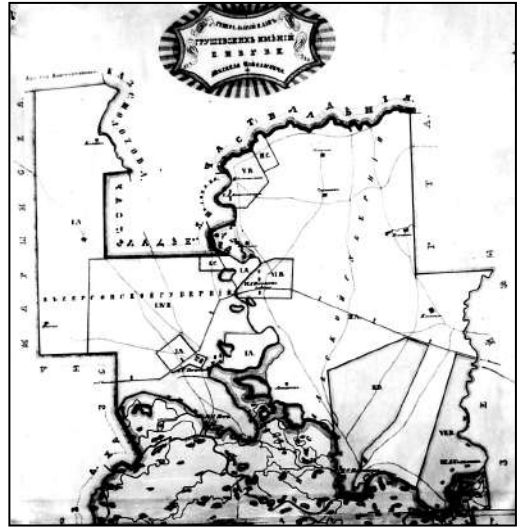
¹¹⁴ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / підготовка тексту і наук. – довід. апарату С. В. Абросимової, Н. Є. Василенко; заг. ред. Н. І. Капустіної. Вид. 3-тє, випр. і доп. Ч. 1. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС. 2005. С. 241.

¹¹⁵ Список населенных мест по сведениям 1859 года. Т. 13. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. СПб.: Центральный стат. ком. МВД, 1863. С. 11 – 12, 14.

Катеринославського повіту Катеринославської губернії¹¹⁶. Село Шолохове, як вільне поселення, за даними О. С. Афанасьєва-Чужбинського, мало 321 особу зі статусом вільного матроса, з них 102 служили на флоті¹¹⁷.

На час скасування кріпосного права в 1861 р. найбільшим поміщицьким господарством у краї володів барон О. Л. Штігліц, петербурзький банкір, голова Біржового комітету в 1846 – 1860 рр. Отримавши призначення на посаду управляючого Державного банку в 1860 р., він мусив припинити власні комерційні справи¹¹⁸. У 1861 р. його володіння (106 360 десятин, тобто 115 932 га) придбав великий князь Михайло Миколайович Романов за 1 600 000 руб. У с. Покровському з'явилася його економія, що управляла великим масивом земель по обидва боки Дніпра, дотичних до плавнів, а також біля сіл Ушкалка, Карай-Дубина, Рогачик, що на лівому березі Дніпра, а також Покровське, Капулівка, Перевізькі Хутори, Олександрівка¹¹⁹, тобто межиріччя Базавука, Солоні і Чортomla (мал. 5).

Мал. 5. «Генеральний план Грушівських маєтків князя Михайла Миколайовича». Фрагмент

Цей представник правлячої династії інколи навідувався до свого Покровського (Грушівського) маєтку й не був байдужим до історії запорозького козацтва. Про це свідчить його фотографічне зображення в «наряді запорозького отамана часів царя Олексія Михайловича», зроблене під час костюмованого балу в Зимовому палаці в лютому 1903 р. В освічених сім'ях Нікополя його вважали за «людину з розумом серед пустих носіїв титулів, зірок, орденів, густих еполетів і широких стрічок»¹²⁰ (мал. 6).

Ліквідація кріпацтва в Російській імперії у 1861 р. спонукала колишніх поміщиків краю до господарювання на нових, капіталістичних засадах. Чимало їх

¹¹⁶ *Волости и важнейшие селения Европейской России / издание Центрального статистического комитета. Вып. 8. СПб., 1886. С. 22.*

¹¹⁷ *Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. I. Очерки Днепра. СПб.: тип. Морского министерства, 1861. С. 161.*

¹¹⁸ *Русский биографический словарь. Т. 23. СПб.: ИРИБО, 1911. С. 425.*

¹¹⁹ *Грибовский В. Г. Рост политического самосознания екатеринославских рабочих в 1895 – 1901 гг. Рукопис. Приватний архів автора. Арк. 11 – 12.*

¹²⁰ *Копп П. Из воспоминаний Бойцового Петуха // Время и мы. Международный демократический журнал литературы и общественных проблем. Нью-Йорк; Иерусалим; Париж: Время и мы, 1988. С. 26, 35 – 36.*

банкрутіло й продавало свої володіння більш успішним власникам¹²¹. Більшість селян, отримавши особисту свободу, втім часто без землі й можливості вести власне господарство, ставала найманими робітниками на щойно поставлених промислових підприємствах. Покровський масток великого князя був одним з найбільш успішних господарств краю. Вартість землеволодіння М. М. Романова стрімко зростає після відкриття на них великих покладів марганцю. Ще у 1781 р. В. Ф. Зуев зафіксував біля р. Солони виходи на поверхню металомісткої породи¹²², але не розпізнав у ній марганець, виокремлений як хімічний елемент шведським ученим Карлом Шееле в 1774 р. Важливі властивості марганцю для металургії були відкриті в середині XIX ст. завдяки винайденню технології бесемерівського і мартенівського способів виплавки сталі, яким завдячує поява сучасної промисловості¹²³. У 1881 р. геолог Григорій Федосєєв виявив марганець у виходах на поверхню гірської породи на берегах р. Солони, про що сповістив Геологічний комітет Гірничого департаменту Міністерства державного майна Російської імперії. У 1883 р. Геологічний комітет відрядив сюди експедицію на чолі з геологом Валеріаном Домгером, який підтвердив наявність великих покладів марганцевої руди. Отож В. О. Домгера вважають першовідкривачем Нікопольського марганцеворудного басейну. Два роки потому гірничі інженери М. Михальський та М. Коцовський з'ясували можливість її промислової розробки¹²⁴. У 1886 р. біля річок Солони та Базавлук заклали Покровський рудник (у 1950-х рр. поглинутий Богданівським кар'єром) і чотири штольні: «Надія», «Анна», «Катерина», «Віра»¹²⁵.

Мал. 6. Великий князь Михайло Миколайович Романов у стилізованому одязі «отамана запорозьких козаків часів царя Олексія Михайловича». Фотографія з «Альбому костюмованого балу в Зимовому палаці в лютому 1903 р.»

¹²¹ Кочергін І. О. *Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: «Герда», 2015. С. 279.

¹²² Зуєв В. Ф. *Путешественные записки...* С. 267.

¹²³ Руденко Ф. А. та ін. *Корисні копалини України*. К.: Державне вид-во техн. л-ри, 1960. С. 47 – 48.

¹²⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 32.

¹²⁵ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 3 – 4, 73.

Того року на березі р. Солона вже існував «рудничний поселок – Марганцевые копи», де мешкало 242 особи чол. ст. і 90 жін. ст., був православний молитовний дім, церковно-приходська школа, лікарня і бакалійна лавка¹²⁶. Тепер тут розташоване селище Гірницьке Покровської міськради.

За перший рік гірничих розробок видобули 250 тис. пудів руди з концентрацією марганцю до 80%¹²⁷. У 1886 р. Брянський завод у Катеринославі дав першу плавку металу з криворізької руди та марганцю Покровського рудника¹²⁸. Наступного року в Покровському маєтку М. Романова видобули 226 350 пудів марганцевої руди, з цього обсягу в межах Російської імперії використано 117 624 пуди, за кордон вивезено 66 460 пудів. На Покровському руднику того року працювало 120 робітників¹²⁹, які здебільшого були мешканцями довкружних сіл. Одночасно з пошуком нових покладів марганцю провадили і розвідки залізної руди. Її виявили на місці впадіння балки Казарської в р. Чортомлик у 1885 р., однак визнали неперспективними для промислової розробки. Гірничий інженер М. Коцовський знайшов бурій залізняк на берегах Чортомлика й Базавлука (поблизу Перевізьких Хуторів) та в балці Довжик, проте рентабельність їхнього видобутку теж оцінили як незначну. У 1899 р. гірничі інженери П. Покровський і Н. Соколов виявили залізну руду у верхів'ї балки Казарської; найбільші ж родовища знайшли за межами землеволодінь М. Романова – при впадінні балки Кам'янки в р. Солону. П. Покровський і Н. Соколов розробили проєкт прокладання лінії залізниці, виходячи з позначення місць, придатних для видобутку заліза та марганцю¹³⁰. В листопаді 1900 р. згадано про пошук залізної руди в маєтку М. Романова в с. Грушівка¹³¹. Але розробка марганцевих родовищ у краї виявилася більш перспективною (мал. 7).

У 1890-ті роки з'явилися марганцеві копальні інших власників – Брянського акціонерного товариства і підприємця Львова¹³². У листопаді 1892 р. почали розробку марганцю біля с. Сулицько-Лиманське (тепер входить до складу м. Нікополь) на землях, що належали графині Є. П. Брунетто д'Уссо. У жовтні наступного року головний управляючий маєтностями великого князя К. Крауде домовлявся про оренду земель графині під рудники¹³³. У 1896 р. М. Романов

¹²⁶ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 107.

¹²⁷ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 68.

¹²⁸ Грибовский В. Г. Рост политического самосознания екатеринославских рабочих... Арк. 12.

¹²⁹ Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. Приложение ко всеподданнейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав: тип. губернского правления, 1888. С. 20.

¹³⁰ Соколов Н. О месторождении железной руды в Покровской экономии е. и. в. великого князя Михаила Николаевича. СПб.: тип. К. Биркенфельда, 1900. (конволют) С. 407 – 408, 414 – 415, 420.

¹³¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГІА). Ф. 547. Придворная контора вел. кн. Михаила Николаевича. Инвентарная опись № 4. Л. 24 об.

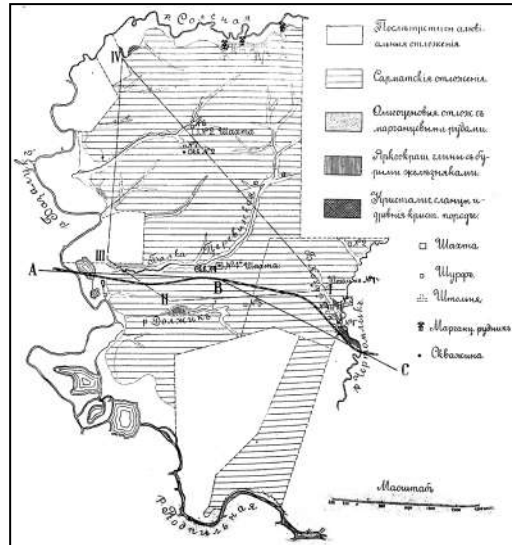
¹³² Никопольский марганцеворудный бассейн. М.: «Недра», 1964. С. 13 – 15.

¹³³ РГІА. Ф. 547. Придворная контора вел. кн. Михаила Николаевича. Инвентарная опись № 4. Л. 23 об. – 24.

передав свої марганцеві рудні в оренду Нікополь-Маріупольському гірничому і металургійному товариству під наглядом Петербурзького міжнародного банку¹³⁴. Річний виробіток «Покровських марганцевих рудників» на 1901 р. досяг 14 млн пудів. Нікополь-Маріупольське товариство спорудило металургійний і трубний заводи з новітнім американським обладнанням у м. Маріуполь, куди доправляли руду з Покровських копалень. Основний капітал цього товариства за чотири роки експлуатації природних та людських ресурсів краю виріс із 4,5 млн руб. до 6,7 млн руб.¹³⁵ З 14 січня 1903 р. до 14 березня 1904 р. тривало листування головного управління мастностями М. Романова про укладення Нікополь-Маріупольським гірничим та металургійним товариством контракту на розробку марганцевої руди в мастку графині Брунетто д'Уссо, а також про будівництво казарм для робітників¹³⁶. З 1 січня 1904 р. до 23 січня 1910 р. Нікополь-Маріупольське товариство орендувало окрему ділянку біля с. Покровське¹³⁷.

Сулицько-Лиманський рудник закріпився в оренді Брянського акціонерного товариства. Потужність цього рудника становила близько 500 тис. пудів на рік, що давало 141 тис. руб. річного прибутку. Тут працювало 170 робітників, з них 85 – у копальнях¹³⁸. Видобуту руду везли до Олександрівського рельсопрокатного, залізобного й механічного заводу Брянського товариства в Катеринославі. У 1899 р. чистий прибуток зазначеного товариства склав 3,6 млн руб.¹³⁹

Мал. 7. Геологічна карта межиріччя Базав-лука й Чортомлика, складена гірничим інженером Н. Соколовим, 1900 р.

¹³⁴ Соловьев Ю. Б. Петербургский международный банк и французский финансовый капитал в годы первого промышленного подъема в России (Образование и деятельность «Генерального общества для развития промышленности в России») // Очерки по истории экономики и классовых отношений в России конца XIX – начала XX вв.: сб. ст. М.; А.: Наука, 1964. С. 386.

¹³⁵ Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / сост. В. М. Коробков. Харьков: тип. М. Зильберберг, 1901. С. 296, 297.

¹³⁶ РГИА. Ф. 547. Придворная контора вел. кн. Михаила Николаевича. Инвертарная опись № 4. Л. 25 об. – 26.

¹³⁷ Там само. Л. 26.

¹³⁸ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / ред. В. П. Семенов-Тан-Шанский. СПб.: издание А. Ф. Девриена, 1910. С. 577.

¹³⁹ Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. С. 366 – 367.

Через суперечки землевласників і підприємців потреба залізничного сполучення території Нікопольського марганцеворудного басейну з металургійними центрами Криворіжжя і Донбасу довго лишалася без реалізації. Для перевезення руди все ще застосовували традиційні чумацькі вози та брички на кінній тязі. Ними цінний вантаж доправляли до річки Базавлук, по ній – човнами до пристані в Нікополі, де вантажили на баржі, що прямували до Олександрівська (тепер м. Запоріжжя), а звідти – до Маріуполя, або з Нікополя – до Херсона. У 1900 р. у такий спосіб перевезли більше 2 млн пудів (32 млн т) марганцевої руди, частина якої досягла голландського м. Антверпен. Промисловці, прогнозуючи зростання видобутку цієї цінної для металургії сировини до 5 млн пудів, неодноразово клопоталися про спорудження залізниці – хоча б гілки завдовжки 16 верст, що доходила б до Херсонського тракту. Однак великий князь М. Романов, дбаючи про своє монопольне становище, гальмував справу. 20 червня 1901 р. начальник робіт із будівництва Катерининської залізниці інформував правління Нікополь-Маріупольського товариства: «Спорудження гілки до марганцевих родовищ на р. Солона, проєктованої по землі його імператорської високості великого князя Михайла Миколайовича, не передбачається». Прокладання залізничних колій проєктували в обхід його володінь. Інші ж землевласники, як-от Брунетто д'Уссо, теж не бажали віддавати рудоносні площі під залізничні споруди. Управління Катерининської залізниці мусило пообіцяти землевласникам значну орендну плату: 300 руб. за десятину (1,09 га), щоб зрушити справу¹⁴⁰ (мал. 8).

Мал. 8. Перевезення марганцевої руди з Покровських копалень на залізничну станцію Осокорівка. Фотографія початку ХХ ст.

Ділянки 2-ї Катерининської залізниці Кривий Ріг – Нікополь – Олександрівськ ввели в експлуатацію тільки в 1904 р.; будівництво залізничного шляху між станціями Долгінцево і Волноваха закінчили в 1910 р. З цього часу Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцеворудний і Донецький

¹⁴⁰ РГГА. Ф. 547. Придворная контора вел. кн. Михаила Николаевича. Инвентарная опись № 4. Л. 26.

вугільний басейни були сполучені регулярними залізничними перевезеннями. Можливість швидкої доставки на промислові підприємства залізної і марганцевої руди та вугілля дала поштовх для стрімкого розвитку металургійної індустрії. У цей час міста Олександрівськ, Маріуполь і Кривий Ріг перетворюються на потужні економічні центри. Однак хвиля промислового підйому майже не зачепила населені пункти в межах Нікопольського марганцеворудного басейну. Розташування основної лінії залізниці не було зручним для місцевих гірничих підприємств. Марганцеву руду з довкружних копалень усе ще по-старовинному возили гужовим транспортом до залізничних станцій Осокорівка, Михайло-Миколаївка і Тік¹⁴¹. Спорудженню мережі вузькоколієнок і далі перешкождали неврегульовані питання з власниками землі. З лютого 1901 р. до липня 1908 р. тяглося вирішення цього питання з управляючими маєтк М. М. Романова. З 24 березня 1908 р. до 22 лютого 1910 р. його представник А. Е. Гарнієр вів справу з Нікополь-Маріупольським гірничим та металургійним товариством стосовно прокладення вузькоколієної залізниці до рудників і орендної плати за подовженим договором¹⁴² (мал. 9, 10).

Мал. 9. Приймання марганцевої руди на станції Осокорівка. Фотографія початку ХХ ст.

Демографічну ситуацію в краї на початку експлуатації Нікопольського марганцевого родовища відобразив загальноімперський перепис 1897 р.: у с. Шолохове – 2622 осіб чол. і 2569 жін. ст., разом 5191 мешканець. У с. Олександрівка (Кріпацьке) – 318 осіб чол. і 364 жін. ст., разом 761 мешканець. У с. Перевізькі Хутори (Базавлук) – 334 особи чол. і 305 жін. ст., разом 639 мешканців¹⁴³. Поруч з цими давніми населеними пунктами стрімко розросталися робітничі селища

¹⁴¹ Россия. Полное географическое описание... С. 577 – 578.

¹⁴² РГИА. Ф. 547. Придворная контора вел. кн. Михаила Николаевича. Инвентарная опись № 4. Л. 24 об., 26 – 26 об.

¹⁴³ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / предисл.: Н. Троицкий. СПб.: тип. «Общественная польза», 1905. С. 58, 62, 64.

з прийшлим людом. За станом на 1910 р. Покровські копальні нараховували 4 рудники, 6 шахт і штолень, де працювало 120 робітників, з яких безпосередньо на гірництві – 85¹⁴⁴. Схоже, що праця значної кількості робітників не була відображена в обліках, тож реальне число найманих працівників, передусім тимчасових, суттєво перевищувало зазначене.

Мал. 10. Завантаження марганцевої руди в залізничні вагони на станції Осокорівка. Фотографія початку ХХ ст.

Відкриття 2-ї Катерининської залізниці пришвидшило темпи видобутку марганцю та водночас прискорило міграційні процеси, пов'язані зі зростанням попиту на робочу силу. З'явилися нові копальні: Беклемішевих («Благодать» і «Дагор»), Трубочанінова, Чоботарьова, бельгійсько-російської акціонерної компанії «Русский Провиданс» та ін.¹⁴⁵ При рудниках виникали робітничі селища: Причепилівка, Покровські Верхні Колонки (тепер смт Гірницьке Покровської міськради) та Нижні Колонки, розросталися й Олександрівка, Шолохове і Перевізькі Хутори, куди сходилися мешканці довкружних населених пунктів у пошуках заробітку. Залізниця уможливила підвезення робітників із Київської, Чернігівської, Курської та Орловської губерній. Гірниками здебільшого ставали селяни, котрі не мали змоги здобути професійну підготовку. Тож їхня праця коштувала дешево, а травматизм серед них був високим. На це звернув увагу секретар головного управління маєтностями М. Романова у квітні 1893 р., виступивши з пропозицією про умови страхування робітників на марганцевих рудниках¹⁴⁶. У 1908 р. зафіксовано, що в Покровському руднику Нікополь-Маріупольського

¹⁴⁴ *Россия. Полное географическое описание...* С. 577.

¹⁴⁵ *Никопольский марганцеворудный бассейн.* С. 15.

¹⁴⁶ РГГА. Ф. 547. Привдворная контора вел. кн. Михаила Николаевича. Инвентарная опись № 4. Л. 23 об.

гірничого і металургійного товариства були травмовані 9 робітників, Сулицько-Лиманському Заводському – 5. Найбільша частота випадків травматизму припадала на осіб із досвідом роботи до 5 років¹⁴⁷.

На марганцевих руднях переважала ручна праця з використанням кінної тяги; застосовували ті ж інструменти, що і в сільському господарстві. Робочий день тривав 12 годин, упродовж яких два гірники мали обушком і заступом видобути 650 пудів (10,6 т) марганцевої руди. Збагачували руду неподалік місць видобутку «сухим» способом: породу подрібнювали гарманами (кам'яний каток, що застосовувався для молотби зерна) і просіювали на ситах, що призводило до значних її втрат. Робітники жили в землянках і бараках із багатоярусними ліжками в жалюгідних умовах¹⁴⁸ (мал. 11).

Вода в р. Солоній, уздовж якої розташовувалась більшість рудників, не була придатною для пиття; питну воду привозили в діжках гужовим транспортом; панувала антисанітарія; спалахували захворювання, спричинені кишковими інфекціями¹⁴⁹. Улітку річки Базавлук і Солоня майже пересихали, тож проблема водопостачання в с. Шолохове та селищах при Покровському руднику загострювалася значною мірою через збільшення кількості трудових мігрантів¹⁵⁰.

Мал. 11. Сухе збагачення марганцевої руди на Покровських копальнях (біля Гірницького селища)

Власники рудників уникали соціальних зобов'язань та були скупі на інвестиції в інфраструктуру. Сировинна спеціалізація краю, концентрація металургійних заводів на значній віддалі від місць видобутку визначала дешевизну робочої сили. Напередодні Першої світової війни близько третини видобутого тут марганцю експортували до Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Бельгії, доправляли до Царства Польського; більшу ж частину отримували металургійні заводи Катеринослава, Харкова й Маріуполя¹⁵¹. Головний зиск отримували не мешканці краю, а той самий Михайло Романов, Петербурзький міжнародний банк, прус-

¹⁴⁷ Отчет о деятельности Общества врачей промышленных предприятий Екатеринославской губернии и учрежденного при Обществе Консультационного бюро для освидетельствования рабочих, пострадавших от несчастных случаев за 1908 год. Екатеринослав: тип. «Труд», 1909. С. 25, 30.

¹⁴⁸ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 34.

¹⁴⁹ Грибовский В. Г. Рост политического самосознания екатеринославских рабочих... Арк. 37. Занудько М. А. Орджонікідзевський народний історико-краєзнавчий музей. Дніпропетровськ: «Промінь», 1973. С. 30.

¹⁵⁰ Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1911 год. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1912. С. 111.

¹⁵¹ Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. С. 277.

ський банкір Адольф Ротштейн та американський мільярдер Ендрю Карнегі¹⁵². Між підприємцями і землевласниками часто траплялися суперечки, адже перші приховували від других реальні обсяги видобутку задля зниження орендної плати, другі ж, зокрема і М. Романов, приховували свої прибутки від місцевих земств¹⁵³. Тож місцеві бюджети недоотримували левову частину тих коштів, які могли б прислужитися благоустроєві краю.

Соціальна інфраструктура складалася вкрай повільно і здебільшого не відповідала новій економіко-демографічній ситуації. У 1898 р. імперський уряд видав постанову, що зобов'язала промисловців створювати на підприємствах із 50 робітниками місця, пристосовані для надання першої медичної допомоги, а там, де працювало понад 500 робітників, – повноцінні лікарні. Але зазвичай цей припис не виконували¹⁵⁴. У 1910 р. у с. Шолохове нараховувалось 5200 осіб обох статей, була православна церква, школа, кілька торговельних лавок, щотижневі базари і ярмарки; в околицях села розробляли бутовий камінь¹⁵⁵. Лише у 1911 р. у цьому селі з'явився тимчасовий дільничний лікар, котрий відстежував санітарну ситуацію¹⁵⁶. Робітничі селища Покровського рудника потерпали від епідемій. У Шолохівській волості захворювання на дифтерію в 1906 – 1907 рр. забрало 130 людських життів; у 1907 – 1908 рр. від тифу померло 73, від віспи в 1908 – 33, холери в 1910 р. – 49 людей. У 1913 р. у Шолоховому з'явилася медична дільниця з 2 лікарями й 4 медсестрами, котрі обслуговували робітників довкружних рудників¹⁵⁷. У 1913 р. найбільше захворювань серед дітей на скарлатину в Катеринославському повіті припало на Шолохове та Олександрівку. Тут зробили санітарні бараки, де працювали спеціально відряджені лікарі з санітарними загонами. Часто спалахували й епідемії холери, що через річкову пристань Нікополя ширилася довкружними селами. Серед населення лікарі вели роз'яснювальну роботу щодо гігієни, земським коштом відкривали дешеві їдальні, в публічних місцях ставили діжки з кранами для кип'яченої води, хворих ізолювали й лікували¹⁵⁸.

Промислова модернізація впроваджувалась неквапом. На шахтах з'являлися машини та механічні пристрої; організацією видобутку зайнялися освічені гірничі інженери. Керував марганцевими рудниками Нікополь-Маріупольського

¹⁵² McKay John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885 – 1913*. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1970. P. 183.

¹⁵³ РГИА. Ф. 549. Оп. 1. Д. 619. Л. 5.

¹⁵⁴ *Фабрики и заводы. Екатеринославская губерния. Екатеринослав, 1902. С. 75 – 76.*

¹⁵⁵ *Россия. Полное географическое описание... С. 577.*

¹⁵⁶ *Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1911 год. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1912. С. 109.*

¹⁵⁷ *Демьяненко Г. С., Шестопалов Г. Г. Шолохово... С. 456.*

¹⁵⁸ *Пыжжев А. П. Отчет о деятельности санитарного врача 2-го района Екатеринославского уезда за 1913 год // Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1913 год. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 238 – 244.*

гірничого і металургійного товариства М. П. Тер-Давидов, випускник Санкт-Петербурзького гірничого інституту; він був і позаштатним викладачем Катеринославського вищого гірничого училища (тепер Національний технічний університет «Дніпровська політехніка») ¹⁵⁹. Однак у населених пунктах при марганцевих копальнях не існувало жодного закладу з підготовки для роботи на гірництві. У 1914 р. згадано лише Марганцевське церковно-приходське училище в с. Шолохове з трьома відділеннями ¹⁶⁰.

У 1913 р. на всіх шахтах Нікопольського марганцевого басейну нараховували 8 парових машин; більшість рудників мала кінні підйоми, а руду перевозили в кошиках на возах на кінній чи воловій тязі. Видобуток на Нікопольському родовищі хоч і складав 1/5 частину марганцеворудної промисловості Російській імперії, однак не відзначався стабільністю. Промислові кризи спричиняли різке коливання обсягів розробок: у 1900 р. – 69,5 млн пудів, у 1903 р. – 34,2 млн пудів, у 1904 р. – 58,8 млн пудів, у 1907 р. – 16,4 млн пудів, у 1909 р. – 4 млн пудів ¹⁶¹.

Нерівномірність видобутку спричиняли різкі збільшення й зменшення найму робітників на марганцевих копальнях, що призводило до масового безробіття. 16 травня 1905 р., в умовах наростання революційних заворушень у Російській імперії, гірники Покровських копалень подали вимоги управляючому рудниками М. П. Тер-Давидову про скорочення робочого дня, збільшення зарплатні, спорудження лазні та покращення житлових умов. Діалог не відбувся, тож робітники почали звільнятися, зупинивши роботу шахт на три дні. Адміністрація копалень викликала козаків для придушення страйку; його організатори – машиністи паротягів І. Черадіонов та П. Цуканов – утекли від поліції, страйк припинився. Втім у серпні того ж року на рудниках поширили листівку із закликом до збройного повстання і повалення самодержавства ¹⁶².

11 грудня 1905 р. близько 2 тис. селян і гірників із сіл Покровське, Грушівка і Кут погромили Покровську економію М. Романова, розібрали худобу, спалили деякі господарські приміщення. На придушення виступу знову викликали козаків; були вбиті й поранені, заарештовано 74 учасники, яких засудили на різні терміни ув'язнення і зобов'язали відшкодувати великому князеві збитки на суму 12 тис. руб. ¹⁶³ На хуторі Солоному селяни захопили й спалили економію Гржевського, вбили його сина. Постраждав і землевласник Зудерман. Селяни вимагали наділення землею і випасів для худоби; лунали заклики до захоплення влади (селянин

¹⁵⁹ Стратейчук Б. А. Катеринослав очима нікопольського Бійцівського Півня // *Фронтири міста* / ред. В. В. Грибовський. Вип. 2. Дніпропетровськ: Герда, 2013. С. 167, 199.

¹⁶⁰ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 14.

¹⁶¹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнісєнко О. С. та ін. *Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня)* // *Нікопольська правда*. 1967. 17 травня. С. 3.

¹⁶² РГГА. Ф. 547. Оп. 4. Л. 1 – 15; ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 7, 76 – 77.

¹⁶³ РГГА. Ф. 1405. Оп. 214. Д. 2754. Л. 5. Занудько М. А. *Орджонікідзєвський народний історико-краєзнавчий музей*. С. 31 – 32.

Степан Чорниш), втім цьому поклали край поліційні загони¹⁶⁴. Команди козаків роз'їжджали по довкружних селах і влаштовували публічне шмагання батогам підозрюваних¹⁶⁵. Та репресивні заходи лише загострили конфлікт. 8 грудня в Катеринославі почався загальний політичний страйк, підтриманий нікопольськими залізничниками, гірниками Покровського рудника і перевізниками марганцевої руди до залізничної станції Осокорівка¹⁶⁶. Гірники Покровського рудника та селяни довкружних сіл увійшли до складу революційного загону, що 13 – 14 грудня брав участь у сутичках з урядовими військами в м. Олександрівськ¹⁶⁷ (мал. 12).

Відносини між землевласниками теж доходили до крайнього напруження. Старожили с. Шолохове ще на початку 1990-х рр. пам'ятали про суперечку двох місцевих латифундистів – українця Курдубана та німця Гейса. Переказ стверджує¹⁶⁸, що змолоду Павло Іванович Курдубан (1818 – 1909) був бідним пастухом, однак йому пощастило «знайти золото» й зажити по-панському. Він прикупив землі біля р. Солона, вивчив своїх дітей у Європі. Однак хазяїн з нього був кепський, його служники ходили обшарпанними. А поруч розквітала економія Гейса, з гарно впорядкованим господарством, технічними новинками, доладними будинками й доглянутим «Гейсовим садом»; тут місцевий люд мав за щастя працювати. Курдубан заздрив Гейсу й завзято сперечався з ним за межу. 91-річний Курдубан заповів дітям, щоб

Мал. 12. Фабрично-заводська поліція на підприємствах Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства. Фотографія 1905 р.

¹⁶⁴ Поточний архів Шолохівської сільської ради. Спр. 1. Арк. 2 (виписки В. Г. Грибовського, приватний архів автора).

¹⁶⁵ Богуш П. П. А. Моисеєнко на Нікопольщині (1907 – 1908) // Трубник: орган парткома, завкома профсоюзу, дирекції и завкома АКСМУ Нікопольського Южнотрубного заводу. 1969, 27 декабрия. № 102. С. 2.

¹⁶⁶ Катеринославщина в революції 1905 – 1907 гг. Документи и матеріали / сост. Б. Я. Брикер и др. Днепропетровск: «Промінь», 1975. С. 153, 207.

¹⁶⁷ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 7.

¹⁶⁸ Запис С. А. Каширного розповіді А. О. Козененка, 1934 року народження, бригадира 1-ї тракторної бригади колгоспу ім. Б. Хмельницького; 1990 р.

поховали його на тій межі, яку він вважав за правдиву. Тобто так, щоб ворог-сусід завжди міг бачити його могилу з вікон своєї світлиці на докір своєму сумлінню. Минуло небагато часу, як могила була знищена (можливо, близько 1917 р.), а фрагмент надгробку, зробленого з місцевого червоного граніту, опинився ледь не за 3 км від неї; на віцілій частині могильної плити вгорі з лицевого боку й на правому боці з'явилися написи, що не стосуються епітафії про небіжчика. На схід від с. Шолохове на березі р. Солона біля бригади № 1 колишнього колгоспу ім. Б. Хмельницького розташовані залишки зруйнованої в 1917 – 1918 рр. економії Гейса та «Гейсового саду»; поруч – рештки склепу, його місцевий переказ пов'язує з могилою Курдубана. Фрагмент надгробку П. І. Курдубана досі лежить у лісопосадці (мал. 13).

Економічне зростання 1911 – 1913 рр. дещо зменшило суспільну напругу. Однак благоустрій робітничих селищ істотно не змінився. Велика епідемія холери, що охопила індустріальні райони Південного краю Російської імперії в 1910 р., забрала багато людських життів і помітно вплинула на скорочення промислового виробництва¹⁶⁹. Санітарний стан Покровського рудника був найгіршим, порівняно з рештою марганцевих копалень Нікопольського родовища. У 1911 р. санітарний лікар А. І. Пижев виявив тут «давно осуджені санітарією землянки: вологі і темні приміщення, що нагадують радше звірячі лігвища, ніж людські житла». Їх мали закрити після об'їзду окружного інженера. У гірничому селищі Юр'ївка лікар констатував недостатньо вентильовані, холодні, вологі й незахищені від протікання дощової води житлові приміщення типу казарм для робітників, а також землянки, відсутність елементарної асенізації¹⁷⁰.

А. І. Пижев лишив промовистий опис життя в селищах, які склали основу майбутнього промислового міста: «В особі підсівальників, що займаються сор-

Мал. 13. Залишок надгробку П. І. Курдубана (1818 – 1909), місцевого землевласника. Знаходиться в лісопосадці біля с. Шолохове. Сучасна фотографія

¹⁶⁹ Тэри Э. Экономическое преобразование России / пер. с фр. А. А. Пешкова. М.: РОССПЭН, 2008. С. 69.

¹⁷⁰ Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринбургского губернского земства за 1911 год. Екатеринбург: тип. К. А. Андрущенко, 1912. С. 111 – 112.

туванням марганцю, адміністрація рудника має свого роду підрядників, зобов'язаних виконувати певні завдання. Для їх виконання підсівальники збирають малі артілі робітників і розміщують їх у себе в будиночках. Звісно, ці приміщення не відповідають гігієнічним вимогам і нормам, визначених обов'язковими постановами. Не говорячи вже про відсутність окремих приміщень для мокрого робочого одягу, окремих їдалень тощо. Ці приміщення не відповідають іноді навіть половинному розмірові встановленої в обов'язкових постановках кубатури, відсутні ліжка і нари для робітників, багато бруду, клопів та інших комах. Воду мешканці селища Юр'івка отримують у достатній кількості й хорошій якості з колодязя колишнього рудника Заводського, так званого князівського колодязя, розташованого від робітничих селищ за 3 – 5 верст. Робітники-підсівальники влаштовані порівняно з цим значно гірше. Тут має хорошу воду лише той, хто може дістати хорошого коня і діжку, щоби привезти собі води із зазначених колодязів, інші змушені користуватися непридатною для пиття водою з рудничного колодязя, звідки качають воду на мийку [...]. Шахти в Покровському руднику ідуть під землю неглибоко – не більше 13 сажнів. Завдяки місцевим умовам шахтні води збираються у порівняно незначній кількості. Вентиляція і кріплення раціональні. Рудничного газу збирається мало. В решті гігієнічна обстановка мало чим відрізняється від вугільної промисловості [...]. Особливість наземної роботи – це підсівання марганцю і сортування його з використанням великих дровових решіт і грохотів. Безперечно, ця робота в гігієнічному відношенні вельми шкідливо позначається на легенях і очах робітників унаслідок потрапляння в них твердих частинок пилу¹⁷¹. На Покровському руднику медичне обслуговування забезпечували прийомний покій та фельдшерська амбулаторія, раз на місяць приїздив вільнопрактикуючий лікар із Нікополя¹⁷².

Адміністративно-територіальний устрій краю напередодні Першої світової війни був устаткований так: Шолохівська волость входила до складу Катеринославського повіту Катеринославської губернії і містила в собі с. Шолохове, що мало 1 112 дворів, 3 713 осіб чол. і 3 425 жін. ст., разом 7 138 мешканців; Покровському волосному правлінню були підпорядковані Перевізький Хутір, що мав 127 дворів, 642 особи чол. і 684 жін. ст., разом 1 326 мешканців, та с. Олександрівка, з 131 двором, 442 особами чол. та 436 жін. ст., разом 878 мешканців¹⁷³.

На початку Першої світової війни уряд Російської імперії анулював власницькі права підданих Германської та Австро-Угорської імперій; промислові й гірничі об'єкти, якими володіли іноземні акціонери, опинилися в руках російських ділків¹⁷⁴. Марганцеві рудники працювали передусім на потребу військових

¹⁷¹ Там само. С. 112 – 113.

¹⁷² Там само. С. 113.

¹⁷³ Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав: тип. Губернского земства, 1911. С. 10.

¹⁷⁴ Пестерс В. Сталь у стелу. Київ: Б. в., 2010. С. 58.

озброєнь. Зростання попиту на сировину для металургійної промисловості призвело до збільшення робочих місць на гірництві. Водночас загострювалися соціальні конфлікти, ускладнені заборонаю горілчаної торгівлі в 1914 р. Мешканці Катеринославської губернії, зокрема й промислових районів, де проблема пияцтва була вельми болісною, мусили виявляти підтримку цієї ініціативи. Проте незабаром проблема з алкоголем стала ще більш потворною через нелегальне виготовлення спиртного, продаж і споживання сурогатів¹⁷⁵. Загострення соціальних проблем спричиняло зростання потоку біженців із зони бойових дій. З 5 травня до 9 жовтня 1915 р. діяв Нікопольський лікувально-продовольчий пункт, де за цей час зареєстрували 1519 осіб, ночувало в пункті 1144 особи, видано 2879 обідів¹⁷⁶.

Місцева влада намагалася якнайшвидше зайняти біженців оплачуваною роботою, передусім на марганцевих копальнях. Приплив маси людей посилив проблеми санітарного стану. У 1915 р. за результатами перевірки Покровського рудника санітарний лікар укотре пропонував ліквідувати землянки для робітників і побудувати житлові приміщення, відремонтувати робітничі казарми, де протікав дах, бракувало шибок у вікнах, не було діжок для води, робітники жили в умовах скупчення й антисанітарії¹⁷⁷. Попри постанови губернського земства про «закриття» землянок і відповідні вимоги санітарних служб цей тип житла лишався в робітничих селищах, що стихійно розросталися. У селищі Юр'ївка, в так званій центральній колонії, як зауважив санітарний лікар, «більшість жител для робітників являють собою вологі, брудні, темні й тісні будинки, з дахами, що течуть, постійно вибитими шибками, оточені всіляким сміттям». На Покровському руднику він зазначив 24 робітничі будинки з 76 квартирами, з них – 6 будинків з 4 квартирами, 8 казарм, 7 напівземлянок, 3 землянки. Долівки в 10 квартирах були дерев'яними, в 20 – цегляними, в одній – кам'яною, в 20 – земляними. Стелі мали лише 13 будинків, дахи протікали у 8 будинках, з усіх 24 будинків 13 зазначені як дуже вологі. У деяких квартирах жило по дві сім'ї, в інших 15 – 18 осіб¹⁷⁸. «У наших селах [...] за житло селянської сім'ї править тісна, волога хата; двори і вулиці утримуються в бруді», – писав санітарний лікар Нікопольської медичної дільниці В. І. Мускат у 1915 р. У колодязній воді с. Шолохове виявлено паличку холерного вібріону; констатовано епідемію висипного тифу, що прогресувала через недоїдання у зв'язку з повторним неврожаєм. У 1915 р. на тиф перехворіло 527 чол., з них померло 38 мешканців цього села. З 20 травня до 20 липня того ж року в Шолоховому діяла безкоштовна їдальня, видано 40 білетів на харчування

¹⁷⁵ *Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли. Лит. – статистич. очерк / под ред. П. К. Соколова. Екатеринослав: тип. губернс. земства, 1915. С. 39 – 40.*

¹⁷⁶ *Отчет о деятельности санитарной организации Екатеринославского губернского земства за 1915 год. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1916. С. 179.*

¹⁷⁷ *Там само. С. 178 – 179, 184.*

¹⁷⁸ *Там само. С. 187 – 188, 200.*

мешканцям села. Епідемія пішла на спад, однак восени знову спалахнула через наплив біженців¹⁷⁹.

Багатьох чоловіків, мешканців довкружних сіл, мобілізували; помітно зросла кількість безпосівних господарств через брак робочих рук. Утім професійних гірників марганцевих копалень, як стратегічного об'єкта, звільняли від призову до армії. Деякі робітники, як-от машиніст паровоза К. С. Кулик, котрий працював на Покровському руднику, були демобілізовані завдяки клопотанню про повернення спеціалістів підприємства, що працювало на оборону. Та по поверненні К. Кулик розгорнув антиурядову агітацію на руднику й згодом очолив місцевий більшовицький осередок¹⁸⁰. Мізерна зарплатня, жахливий побут, відсутність соціального захисту були тими причинами, з яких покровські рудокопи частіше відгукувалися на популістські гасла російських соціалістів, ніж на заклики українських національних сил.

У 1916 р. промислові та гірничі підприємства Катеринославської губернії охопили антивоєнні страйки. Їх частота зросла в наступному році й досягла піку в лютому 1917 р. Після зречення Миколи II формуються нові органи місцевої влади на основі партійного представництва. За вплив на мешканців краю змагалися есери, меншовики, більшовики, октябристи, українські національні партії та групи, а також анархо-комуністи. Вони ввели своїх представників до Нікопольської ради робітничих депутатів (загальне число – 32), створеної 8 (21) березня 1917 р.¹⁸¹, що діяв паралельно з місцевим виконавчим комітетом, підпорядкованим Тимчасовому урядові. Місцеві землевласники, як-от Курдубан, гірничопромисловці, німці-колоністи підтримували партію октябристів, що поєднали зусилля з кадетами на виборах до Установчих зборів¹⁸².

Восени 1917 р. представники Нікопольської ради робітничих депутатів В. Антипов і А. Гладков організували на Покровському руднику мітинг шахтарів та мешканців довкружних селищ, роззброєння тамтешнього урядника і городского, висування вимог до управляючого копальнями про 8-годинний робочий день, підвищення зарплатні та покращення умов праці. Відхилення цих вимог адміністрацією призвело до страйку, що тривав два тижні й закінчився прийняттям вимог страйкарів. Місцевий страйком очолювали гірники І. Андріашин та Я. Шаповал, котрі в подальшому стали першими провідниками більшовицької влади в краї¹⁸³.

Після більшовицького перевороту в Петрограді, на початку листопада 1917 р. у Покровському руднику з'явився революційний комітет на чолі з І. Андріашиним, Я. Шаповалом і П. Куликом, які виконували вказівки

¹⁷⁹ *Отчет о деятельности санитарной организации Екатеринославского губернского земства за 1915 год. Екатеринослав: тип. К. А. Андрущенко, 1916. С. 184 – 185, 190 – 191.*

¹⁸⁰ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 146.

¹⁸¹ *Нариси з історії Нікопольського району... С. 267.*

¹⁸² Мельник О. О., Балабанов С. В. *Історична енциклопедія Криворіжжя. Т. 1. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. С. 476.*

¹⁸³ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 80 – 81.

Нікопольського ревкому та ігнорували розпорядження Української Центральної Ради. Ці особи вчинили опис майна і видобутої марганцевої руди в Покровських копальнях, запровадили ревізію продовольства та його розподіл між гірниками, сформували загін для відрядження до Нікополя з метою підсилення тамтешніх більшовиків¹⁸⁴.

14 листопада очільник нікопольських більшовиків В. Антипов, спираючись на загони, створені в такий спосіб, організував роззброєння 3 ешелонів донських козаків, що прямували на Дон. Місцеві більшовики здобули велику кількість стрілецької зброї, частину якої передали до Покровського рудника для озброєння тамтешніх гірників, які під впливом більшовицької агітації записувалися в червоногвардійці¹⁸⁵. Місцеві українські сили були дезорієнтовані поваленням більшовиками представництва Генерального Секретаріату Центральної Ради в Катеринославі наприкінці 1917 р.¹⁸⁶ 1 січня 1918 р. вояки 4-ї гайдамацької сотні 2-го Запорозького куреня УНР, дислокованої в Нікополі, мусили скласти зброю¹⁸⁷.

Гостра політична боротьба розгорнулася в с. Шолохове – найбільшому населеному пункті біля Покровського рудника. Наприкінці 1917 р. до села повернулися Ф. Волков, І. Кліценко, К. Куторай, І. та Д. Святки, котрі брали участь у Жовтневому перевороті в Петрограді і тепер розгорнули більшовицьку агітацію серед односельців. Їхніми зусиллями був зірваний виступ на сільському мітингу «двох петлюрівців» (представників Центральної Ради), які агітували за українську державність¹⁸⁸.

Вплив більшовицької агітації на гірників Кривбасу, Донбасу та Нікопольського марганцеворудного басейну склав одну з умов проголошення Донецько-Криворізької радянської республіки (ДКРР) у Харкові 12 лютого 1918 р. Її очільники не визнали IV Універсал Центральної Ради, що проголосив незалежність УНР і належність контрольованих ДКРР територій до України, поширили на цей край дію постанов уряду більшовицької Росії (про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових об'єктів та ін.), втім не підтримали позицію російських більшовиків на мирній конференції в Брест-Литовську і розпочали збройну боротьбу з військами УНР та германською й австро-угорською арміями¹⁸⁹. У краї була введена продрозкладка, виконувана

¹⁸⁴ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 81 – 82.

¹⁸⁵ *Нікополь за роки радянської влади* / ред. Г. Ф. Галайда та ін. Нікополь: Нікопольська міська друкарня, 1958. С. 13.

¹⁸⁶ *Октябрь в Екатеринославе (сборник документов и материалов)* / под ред. С. П. Хвостенко. Днепропетровск: Облиздат, 1957. С. 280 – 285.

¹⁸⁷ Грибовський В., Кікоть М. *Біля моря Каховського*. Дніпропетровськ: Промінь, 1973. С. 10 – 13.

¹⁸⁸ *Поточний архів Шолохівської сільської ради*. Спр. 1. Арк. 3 (виписки В. Г. Грибовського, приватний архів автора).

¹⁸⁹ Поплавський О. О. *Донецько-Криворізька Радянська Республіка: історико-політичний аспект: Автореф. дис. к. і. н.* Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. С. 12 – 14.

продзаконами і червоноармійцями за участі місцевих комітетів бідноти (комбіді) та представників рад. Більшовицький осередок у Покровському руднику очолив К. Кулик, який організував «націоналізацію» маєтку М. Романова та конфіскацію майна інших землевласників краю – Зудермана і Курдубана¹⁹⁰. До кожного з них відряджали по 10 червоноармійців із 14 кіньми¹⁹¹ (мал. 14).

Реквізиції та репресії відвернули мешканців краю від більшовиків. Коли Центральна Рада закликала на допомогу для боротьби з більшовицькою Росією германські та австро-угорські війська, серед мешканців краю не знайшлося багато охочих воювати на боці більшовиків. Проте робітники Покровських копалень виявили чи не найбільшу підтримку комуністичному режимові. Вони склали переважну більшість у червоногвардійському загоні, сформованому в Нікополі й очоленому І. Андріяшиним, котрий перед тим керував гірничим відділом Нікопольського ревкому¹⁹². 26 березня 1918 р. щойно сформований червоногвардійський загін на залізничній станції Тік надіслав до Нікопольської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів клопотання про «сприяння нашій демократичній організації, яка ще не має великої сили і опори», а саме: видачу 2 кулеметів системи «Максим», 40 гвинтівок і 12 ящиків набоїв¹⁹³.

Звільнення краю від більшовицької влади відбулося в результаті боїв під Кривим Рогом, Апостоловим і Сулицьким на початку квітня 1918 р. У робітничих селищах Нікопольського марганцеворудного басейну були відновлені органи влади УНР, однак їхню дію, а згодом і Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським, суттєво обмежила германська й австро-угорська військова адміністрація, що встановила контроль над марганцевими копальнями.

Мал. 14. Уламок дерев'яного зображення герба Російської імперії в управлінні Покровського рудника. Народний історико-красназничий музей ім. М. А. Занудька міста Покров

¹⁹⁰ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 146.

¹⁹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1313. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2 – 3.

¹⁹² ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 82. Занудько М. А. Орджонікідзевський народний історико-красназничий музей. С. 35.

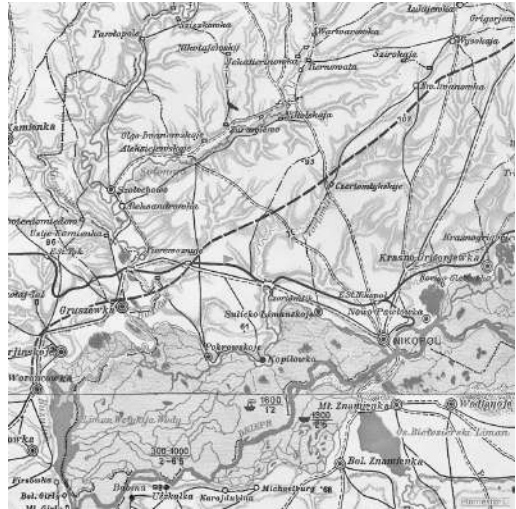
¹⁹³ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине: февраль 1917 – апрель 1918: сборник документов и материалов в трех томах. Т. 3: Борьба за распространение и упрочение советской власти на Украине: декабрь 1917 – апрель 1918 г. / сост.: И. В. Демкин, А. З. Мищенко и др.; под ред. С. М. Королевского. Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. С. 259.

Вивіз до Німеччини та Австро-Угорщини марганцевої руди, як і хліба, становив одну з головних умов, що їх мусив виконати уряд Скоропадського (мал. 15).

У листопаді 1918 р. солдати германської й австро-угорської армій поспіхом залишали українські землі, повертаючись до своїх країн, охоплених революціями. Заява Скоропадського про «федерацію з Росією» збурила проти нього повстання українських національних сил. Збройне протистояння між прибічниками гетьмана та прихильниками Директорії УНР дезоріентувало місцеві українські сили. Гетьманці, розбиті республіканцями в Катеринославі та під Олександрівськом, переправилися нижче Нікополя через Дніпро і звідти пішли в Крим до лідера «білого руху» генерала Антона Денікіна¹⁹⁴. Повстанці «малозрозумілої політичної орієнтації» роззброювали германських та австро-угорських солдатів, які прагнули якнайшвидше виїхати з України. Вилучена зброя опинялася в руках людей, непідконтрольних новому українському урядові. Скориставшись ворожнечею українських сил, більшовики відновили в Нікополі ревком, котрий діяв паралельно з владою отаманів, що підтримували УНР. Друге встановлення більшовицької влади в Нікополі завдячувало переходу отаманів Никифора Григор'єва та Нестора Махна на бік червоних¹⁹⁵. Селище Покровські Колонки було одним із перших, де більшовикам вдалося швидко відновити свою владу. Під час евакуації германських та австро-угорських військ більшовик матрос Серєда з місцевих гірників сформував «партизанський загін»; з'явився більшовицький осередок на чолі з К. Куликом, що протидіяв вивезенню марганцю до центральноєвропейських держав¹⁹⁶.

У січні 1919 р. у Нікополі був створений повітовий комітет КП(б)У на чолі з М. Н. Куксіним, що ініціював вибори до місцевих рад робітничих і селянських депутатів і започаткував свої осередки у докрузних населених пунктах¹⁹⁷.

Мал. 15. Австрійська військова карта 1914 р. Фрагмент

¹⁹⁴ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / Державний архів Дніпропетровської області; уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. А. Юзбашева; ред. Н. А. Юзбашева. Дніпро: АІРА, 2016. С. 276 – 277.

¹⁹⁵ Нариси з історії Нікопольського району... С. 270.

¹⁹⁶ Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. Орджоникидзе // История городов и сел. Украинской ССР. Днепропетровская область / гл. ред. П. Т. Тронько. К.: Главная ред. УСЭ, 1977. С. 520.

¹⁹⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

2 квітня 1919 р. Рада народного господарства УСРР ухвалила Постанову «Про націоналізацію рудної та марганцевої промисловості», відповідно до якої Покровські копальні підлягали централізованому управлінню органами більшовицької влади. 12 березня 1919 р. була створена Шолохівська рада робітничих та селянських депутатів у складі 30 депутатів; її очолив Д. С. Бараннік. Виконком мав відділи: управління та воєнної справи (завідувач С. П. Тиква), фінансовий (Т. А. Кліценко), земельний (А. Є. Волошин)¹⁹⁸.

6 серпня 1919 р. Покровські копальні захопила Добровольча Армія Антона Денікіна¹⁹⁹. 19 серпня денікінська контррозвідка виявила і знищила більшовицьке підпілля, очолюване колишнім керівником місцевого комуністичного осередку К. Куликом і головою місцевої ради робітничо-селянських депутатів М. Міненком, а також інших гірників²⁰⁰. Наступного місяця по денікінських тилах вдарила Повстанська Армія Нестора Махна, який погоджував свої дії з більшовиками. Розстріли, погроми, мародерство, епідемія висипного тифу паралізували життя краю. Однак рішучий виступ Махна проти системи «військового комунізму» викликав симпатії до нього частини мешканців. Більшовики ж поступово збільшували свій вплив у Нікополі, відновлювали свої органи влади, а наприкінці 1919 р. вступили у відкритий конфлікт із Махном і репресували його прихильників. У січні 1920 р. у Нікополі створили новий ревком на чолі з М. І. Артюхіним, котрий перереєстрував місцевих членів більшовицької партії²⁰¹.

У серпні 1920 р. останній керманіч «білого руху» барон П. М. Врангель, скористувавшись поразкою більшовиків від польсько-українських військ і маючи надію на місцеве населення, постраждале від більшовицького терору, розпочав «задніпровську операцію» – наступ із Криму на Нікополь і Катеринослав. Нікопольський ревком формував частини особливого призначення (ЧОП) із місцевих мешканців²⁰². Врангелівські генерали М. Г. Бабієв та І. Г. Барбович змогли непомітно переправити свої війська через Дніпро біля сіл Бабіне й Ушкалка. 9 жовтня вони зайняли Нікополь і розгорнули наступ у напрямку сіл Грушівка та Покровське, попри контрудари 2-ї кінної армії червоних під командуванням П. К. Миронова. 13 жовтня почалася вирішальна битва біля сіл Шолохове, Олександрівка і Чортомлицькі Хутори. Одним з її найбільш драматичних епізодів став штурм червоними с. Шолохове через р. Солоня. Це була одна з найбільших в історії битв кіннотних військ з інтенсивним застосуванням кулеметів та артилерії. Загибель генерала Бабієва розладнала управління врангелівськими

¹⁹⁸ Поточний архів Шолохівської сільської ради. Спр. 1. Арк. 16 – 17 (виписки В. Г. Грибовського, приватний архів автора).

¹⁹⁹ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 84.

²⁰⁰ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 146 – 146 зв., 264, 268. Занудько М. А. Орджонікідзевський народний історико-краєзнавчий музей. С. 42.

²⁰¹ Берендсєв О. А., Богош П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 28 червня. С. 2.

²⁰² Там само.

військами, чим скористався Миронов, розгорнувши контрнаступ. Та незабаром і він ледь не втратив управління своїми підрозділами, що інтенсивно рухалися на великій території. Бойовище скінчилося наступного дня, коли війська Барбовича були знекровлені, розсіяні й мусили відступати²⁰³. Більшовики остаточно встановили контроль над цим краєм наприкінці 1920 р., однак придушення «куркульських банд і недобитих білогвардійців» тривало ще кілька років. Утім історія антибільшовицького спротиву в краї ще потребує докладного вивчення.

За підрахунками 1921 р., збитки на шахтах Нікопольського марганцево-рудного басейну від затоплення та обвалів склали до 1 млн руб. у золотій валюті²⁰⁴. До цього часу, особливо в 1917 – 1918 рр., поклади марганцю видобували по-хижацькому, виснажуючи найбільш доступні та багаті шари. Після 1918 р. роботи в марганцевих шахтах припинилися через війну і загальний промисловий розлад. У 1922 р. видобуток поновили лише на Городищенському руднику (сучасне м. Марганець), а на Покровському руднику (його тепер називають Олександрівською дільницею Максимівського рудника) лише переробляли відвали видобутої раніше руди²⁰⁵. Керувати відновленням Покровських копалень Нікопольський районний комітет КП(б)У призначив давніх більшовиків – І. Андріашина, Л. Бочарова, Я. Шаповала. У 1924 р. створено спеціальне управління Нікопольськими марганцевими рудниками. Розпочали переробку старого залишку (1 млн 700 тис. пудів) ручним способом; щоденне вантаження руди в травні 1925 р. становило 15 – 18 вагонів²⁰⁶. Видобуток на західній дільниці Нікопольського марганцевого басейну відновили в 1925 р. Тоді ввели в дію шахти №№ 9 – 9 біс, 10 – 10 біс, 11 – 11 біс і відновили шахту № 8. За 8 км на південний захід від Покровського рудника започаткували нову копальню біля с. Олександрівка²⁰⁷, експлуатація якої в подальшому визначила формування нової міської агломерації. Виробіток кожного відбійника і відкатника в марганцевих шахтах у травні 1925 р. за 8 годин становив 275,5 пуда, зарплата – 61 крб. 68 коп. і 53 крб. 76 коп. відповідно²⁰⁸, що перевищувала середню.

Відновлення видобутку на Покровському руднику відбувалося в умовах голоду й загальної розрухи. За офіційними даними, в 1925 р. голодувало близько 25% мешканців. Того року Катеринославський губвиконком розподілив додаткову позику народного комісаріату землеробства СРСР, виділивши

²⁰³ Душенькин В. В. *Вторая конная армия. Военно-исторический очерк*. М.: Воениздат, 1968. С. 123 – 156.

²⁰⁴ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 86.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Наумено Т., Корніснко О. *Силу набирали богатырську. 1925 р. Восьма річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 4 січня. № 3. С. 2.*

²⁰⁷ Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. *Орджоникидзе // История городов и сел Украинской ССР... С. 521.*

²⁰⁸ Наумено Т., Корніснко О. *Силу набирали богатырську... С. 2.*

на с. Шолохове 3450 руб. і додатково 1 тис. руб. для пересіву озимих²⁰⁹. У краї формувалася радянська система управління промисловістю та сільським господарством.

Під час формування нового адміністративно-територіального устрою УСРР, на початку 1924 р. був утворений Шолохівський район у складі Криворізької округи Катеринославської губернії. За станом на 1925 р. у с. Шолохове Шолохівської сільської ради значилися: 3461 мешканець, 762 індивідуальних господарства, 2 колективних господарства з 103 членами. Перевізько-Хутірська сільська рада діяла в с. Перевізькі Хутори, де мешкало 1150 осіб, було 224 господарства. В «деревні» Олександрівка 2-а жило 970 мешканців, налічувалось 190 господарств, одне колективне господарство з 26 членами. За Покровською марганцевою руднею записано 332 робітники²¹⁰. Всього в Криворізькій окрузі на марганцевих копальнях зазначено 1966 робітників²¹¹. Шолохівський район поділявся на 12 сільських рад, що охоплювали 82 населені пункти²¹². Шолохівський осередок ВКП(б) нараховував 15 членів і 12 кандидатів у члени, а також мав 32 кандидатури, затверджені райкомом. Під час перевиборів до сільських рад кандидатури з числа комуністів приймали без зауважень, як і призначення на посади голів сільрад²¹³.

Основним робітничим селищем у краї було Покровські Колонки, в 1926 р. перейменоване на Гірницьке (тепер у складі Покровської міськради). Розташований поруч нього Покровський рудник назвали на честь більшовицького лідера Х. Раковського, згодом – Л. Кагановича. У цьому селищі в 1925 – 1926 рр. побудували 14 будинків для гірників, 3 гуртожитки на 300 осіб, з'явилися магазин, лазня, їдальня; колишній православний молитовний дім перетворили на клуб з бібліотекою²¹⁴, відкрили трирічну і семирічну школи²¹⁵. Місцева організація ВКП(б) у 1925 р. нараховувала 11 членів і входила до складу Шолохівського партійного «куща». Разом із тамтешнім комсомольським осередком, сформованим у 1925 р., місцеві комуністи виконували вказівки радянського керівництва стосовно антирелігійної кампанії, створення колгоспів у довкрузних селах, масової агітації за внутрішню позику «П'ятирічка за чотири роки»²¹⁶. Про

²⁰⁹ Науменко Т., Корнієнко О. Силу набирали богатырську. 1925 р. Восьма річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда: орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 4 січня. С. 2.

²¹⁰ Описание населенных мест Екатеринославской губернии / издание Губисполкома. Екатеринослав: типолитография Екатерининской ж. д., 1925. С. 372 – 373, 376 – 377.

²¹¹ Там само. С. 570 – 571.

²¹² Матеріали до опису округ УСРР. Криворізька округа. Харків: Центр. стат. управління УСРР, 1926. С. 1.

²¹³ Науменко Т., Корнієнко О. Силу набирали богатырську... С. 2.

²¹⁴ Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. Орджоникидзе // История городов и сел Украинской ССР... С. 521.

²¹⁵ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 154.

²¹⁶ Там само. Арк. 147 – 152.

низьку популярність цих заходів серед гірників свідчить незначна кількість членів місцевої профспілкової організації, що охоплювала близько сотні осіб із числа трьох тисяч усіх працюючих на руднику²¹⁷.

У 1928 – 1930 рр. заклали шахти № 1 (на місці 1-го селища), 2, 3, 4, що стали економічною основою формування нового міського осередку. Упродовж першої п'ятирічки (1928 – 1932 рр.) на Олександрівській дільниці видобули 13,3 тис. т марганцевої руди²¹⁸. У 1933 р. Олександрівську дільницю відокремили від Максимівського рудника, започаткувавши на ній самостійне рудоуправління. У 1934 р. Олександрівський рудник назвали на честь голови Вищої ради народного господарства СРСР Г. К. Орджонікідзе, котрий особисто контролював стан видобутку марганцю в регіоні. Того ж року після виконання геологічних робіт затвердили генеральний план нового гірницького селища Орджонікідзе і проект спорудження нових промислових підприємств; у наступні роки побудували рудопромивну фабрику і залізничну гілку від неї до станції Чортомлик, відкрили шахту № 5, рудозбагачувальну фабрику. В 1935 р. рудник ім. Орджонікідзе давав 30% сирової руди всього Нікопольського марганцеворудного басейну, видобуток сирової марганцевої руди якого становив 30% від загального видобутку в СРСР²¹⁹.

Загальну потужність Нікопольського марганцевого басейну до 1930 р. оцінювали від 40 до 130 млн т. Рудоносний шар коливався від 1,5 до 2 м і залягав нижче рівня ґрунтових вод. Сира руда не відзначалася високою концентрацією марганцю і досягала від 30 до 35%, адже поклади руди з високою концентрацією марганцю були виснажені ще на початку ХХ ст., однак легко піддавалися збагаченню. Видобуток провадили в неглибоких шахтах, що через сильний притік води потребували міцного кріплення. Шахти закладали з розрахунку виробітку на 2 – 3 роки. На Олександрівській дільниці руду збагачували сухим способом, засобом грохочення і відсіву, на східній – мокрим. Зручне розташування залізниць і наявність річкового порту Нікополь дало змогу швидко налагодити експорт нікопольського марганцю за межі СРСР – головним чином до Німеччини, Великобританії, Франції, Чехословаччини, Італії, Бельгії. У 1925 р. завдяки активізації розробок у східній частині Нікопольського басейну експортні показники досягли обсягів до Першої світової війни, наприкінці 1920-х років, з початком видобутку на Олександрівській дільниці, досягли 35% усього радянського експорту марганцю²²⁰ (мал. 16).

Упродовж першої п'ятирічки на марганцевих копальнях розгорнули соцзмагання та інші радянські методи спонукання до «ударної» праці. 25 серпня 1931 р.

²¹⁷ Там само. Арк. 152.

²¹⁸ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 13, 87.

²¹⁹ Там само. Арк. 13 – 14, 41.

²²⁰ Бродский А. П. Марганцевая руда // Энциклопедия советского экспорта. Т. 2. М.: ОПИЗ РСФСР, 1932. С. 159 – 210.

у Нікополі провели «зліт» ударників Нікополь-Марганецького басейну, на якому ухвалили текст листа до наркома важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе з виявом рішучості робітників копалень будувати нові індустріальні об'єкти²²¹. З 1935 р. на марганцевих руднях проваджували стаханівські п'ятиденки і декади із зобов'язанням перевиконання планів. З'являлися і важливі технологічні новації; у другій половині 1930-х рр. у марганцевих шахтах ручну й кінну відкатку замінили екскаватори й скреперні лебідки; механізували водовідлив, застосовували відбійні молотки, приводжувані в дію компресорною станцією; шахти електрифікували. До 1941 р. на шахтах і збагачувальній фабриці використовували 737 електромоторів, загальною потужністю 13 743 кВт, 41 скреперну лебідку, 14 шахтних транспортерів, 38 тягальних лебідок²²². Та попри механізацію видобутку підприємства Нікопольського марганцевого басейну не могли забезпечити виконання затверджених для них планів аж до 1940 р.²²³

Мал. 16. Зразок піролізуиту, знайденого в межах рудника ім. Орджонікідзе. Народний історико-красознавчий музей ім. М. А. Зануцька міста Покров

Формування нових індустріальних районів під час першої п'ятирічки призвело до змін адміністративно-територіального устрою. У 1932 р. створено Дніпропетровську область; населені пункти, що тепер належать до м. Покров (с. Олександрівка, Перевізькі Хутори), входили до складу Нікополь-Манганового району, з 1939 р. – Чкалівського району, з 1946 р. – до Нікопольського району²²⁴.

Поступ радянської індустріалізації був безпосередньо пов'язаний із терором щодо українського села. Голодомор 1932 – 1933 р. призвів до масового припливу дешевої робочої сили на будівництво індустріальних об'єктів, її нещадної експлуатації на промисловому виробництві. У липні 1931 р. м. Нікополь і села Олексіївка і Покровське відвідав голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. І. Петровський, тож і мав нагоду спостерігати хлібозаготівельну

²²¹ Під жовтневою зорею. Роки і події // Нікопольська правда. 1967. 5 червня. С. 2.

²²² ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 43, 88.

²²³ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / ред. П. В. Васильев. Днепропетровск: Промінь, 1979. С. 369.

²²⁴ Державний архів Дніпропетровської області. Путівник: у 2 тт. Т. 2. Дніпропетровськ: «Герда», 2009. С. 271.

кампанію²²⁵, що передувала Голодомору. На створення і «зміцнення» місцевих колгоспів та машинно-тракторних станцій радянське керівництво спрямувало так званих «25-тисячників» – ідеологічно надійних працівників промислових підприємств Кривого Рогу, місцевих марганцевих рудників та російських індустріальних районів.

Першим і найбільшим колгоспом у с. Шолохове був «Ленінський шлях», організований 25 серпня 1928 р. і очолюваний І. Й. Кліценком. Сільгоспартіль, на основі якої створили цей колгосп, мала 500 га землі, 24 коней, одну молотарку, 7 плугів, 4 культиватори. У 1929 – 1930 рр. «Ленінський шлях» об'єднав 80 селянських господарств і володів трактором²²⁶. Шолохівську МТС започаткували в 1930 р.; її парк налічував 18 тракторів²²⁷. Попри цілком достатні умови для прибуткового господарювання завищені плани хлібозаготівлі виявилися нездійсненними. 28 грудня 1933 р. за рішенням Дніпропетровської обласної прокуратури колгосп «Шлях Леніна» с. Шолохове занесли на «чорну дошку»²²⁸. Така ж доля спіткала колгосп «Шахтар» Покровської сільради²²⁹, оголошений у районній газеті «Шахтар Мангану» «відстаючим» з такими показниками: виконання плану з косовиці – 1,4%, хлібоздачі – 55%, вихід на роботу – 80%²³⁰. За цими «сухими» цифрами крилася біда, в якій опинилися люди, присилувані до вступу в колгосп. Ще одним чинником голодомору були ініційовані комсомольським активом вилучення «хлібних лишків» у селян. Першими в краї так учинили комсомольці в с. Лошкарівка в 1928 р., стягнувши з сільських трударів 250 пудів зерна; за їхнім прикладом вилучали збіжжя в селах Червоногригорівка, Олександропіль, Новоіванівка та ін.²³¹

²²⁵ Загородня Т., Добровольський А. *Хо́да інду́стрії міцніла. 1931 р. Чотирнадцята річниця Жовтня на Нікопольщині* // *Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 22 березня. № 47. С. 2.*

²²⁶ *Поточний архів Шолохівської сільської ради. Спр. 1. Арк. 5, 15 (виписки В. Г. Грибовського, приватний архів автора); Загородня Т., Добровольський А. Буде Росія соціалістичною. 1926 р. Дев'ята річниця Жовтня на Нікопольщині* // *Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 14 січня. № 9. С. 2.*

²²⁷ *Поточний архів Шолохівської сільської ради. Спр. 1. Арк. 9 (виписки В. Г. Грибовського, приватний архів автора).*

²²⁸ Папакін Г., Лісняк О. *Загальний перелік сіл, сільрад та колгоспів Української СРР, занесених на «чорну дошку» в 1932 – 1933 роках* // *Архіви України. 2008. № 3 – 4. С. 32.*

²²⁹ *Чорна дошка сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі* // *Зоря: орган Дніпропетровського обкому КП(б) У. 1933. 1 січня; 27 січня.*

²³⁰ Богуш П., Загородня Т., Добровольський А. *Перша п'ятирічка здійснена. 1933 р. Шістнадцята річниця Жовтня на Нікопольщині* // *Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 26 травня. № 83. С. 2.*

²³¹ *Загородня Т., Добровольський А. Ми шлях землі укажем новий. 1928 р. Одинадцята річниця Жовтня на Нікопольщині* // *Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 10 лютого. № 24. С. 2.*

Згодом провадили «хлібозаготівлі на десятихатках»²³². Масштаби репресій місцевого селянства та його спротиву, як і обсяги втрат від Голодомору, ще докладно не досліджені.

Жнива 1933 р. відбулися в найкоротший строк. 15 серпня під урочисте майоріння червоних прапорів відправлено ешелон з 50 вагонів із залізничної станції Нікополь, два ешелони з 70 вагонів зі станції Чортомлик і ще один із 40 вагонів зі станції Марганець. «З різних артілей приїхали колгоспники, щоб в урочистій обстановці відправити державі золоте зерно», – повідомляла газета «Шахтар Мангану» 20 серпня того року²³³, без жодного натяку на голод, що лютував у селах краю і спонукав селян іти працювати на марганцеві копальні. Не обійшли стороною мешканців краю й політичні репресії. Зокрема, Кіндрат Михайлович Озерянський, слюсар шахти № 4 рудника ім. Оражонікідзе тресту «Марганець» був заарештований 27 січня 1938 р., звинувачений у шпигунській діяльності й антирадянській агітації, розстріляний 10 лютого 1938 р.²³⁴ Одночасно з репресивними заходами більшовицьке керівництво провадило й спонукання населення до позик радянській державі, пояснюючи потребами індустріалізації (мал. 17).

У другій половині 1930-х рр. стрімко розросталися робітничі селища Оражонікідзе, Червоний Гірник; розпочали будувати соцмістечко Калінін; діяли 2 школи, 2 клуби, бібліотека, відкрили лікарню і мережу медпунктів²³⁵. Міська агломерація, пов'язана з гірничодобувною промисловістю, перебувала в стані інтенсивного формування. Втім темпи цього процесу в західній частині Нікопольського марганцевого басейну поступалися східній, адже місто Марганець отримало відповідний статус у 1938 р. За станом на 1 січня 1940 р. у «міському селищі» Оражонікідзе мешкало 1 029 осіб, житлова площа складала 6 641 кв. м, середня площа на одну особу становила 6,5 кв. м²³⁶.

Мал. 17. «Демонстрація за позик». Художник М. І. Шестаков, 1937 р.

²³² Загородня Т., Добровольський А. Соціалізму крок твердий. 1929 р. Дванадцята річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 1 березня. № 35. С. 2.

²³³ Богущ П., Загородня Т., Добровольський А. Перша п'ятирічка здійснена. 1933 р. Шістнадцята річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда: орган Нікопольського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 26 травня. № 83. С. 2.

²³⁴ Відкритий список жертв політичних репресій в СРСР // Електронний ресурс: <https://ua.openlist.wiki>

²³⁵ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 43.

²³⁶ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 917. Арк. 35.

Ручка дерев'яної посудини у вигляді золотій скульптури вепра з кургану Хомина Могила

Братська могила радянських воїнів
(вул. Малки, селище Рудник)

*Братська могила радянських воїнів
(вул. Чумацька)*

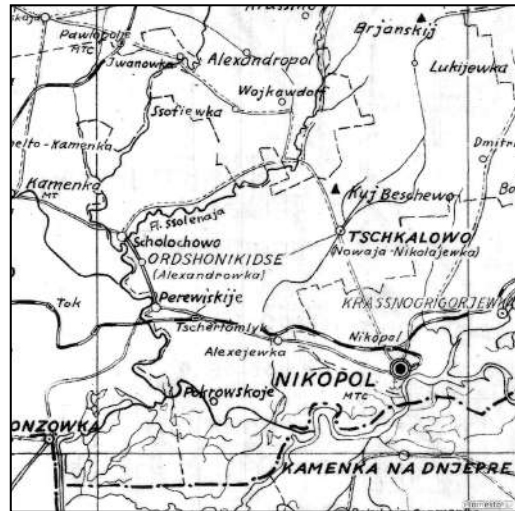

Пам'ятник І. Д. Сірку, 2010 р.

На початку радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. рудник ім. Орджонікідзе прискорив видобуток марганцевої руди на сотні тонн понад нормою; гірники шахт і робітники збагачувальної фабрики працювали без вихідних²³⁷. У липні 1941 р. за розпорядженням Нікопольського райкому КП(б)У на руднику сформували винищувальний батальйон, очолений командиром взводу гірничорядувальної служби Ю. Н. Новицьким. Отримавши наказ про відступ, дирекція рудника організувала демонтаж обладнання шахт і збагачувальної фабрики, а винищувальний батальйон зруйнував усі надшахтні будівлі. Гірничих спеціалістів, шахтарів і обладнання евакуювали до Північного Уралу на будівництво нового рудника²³⁸. Там серед тайги в 1942 р. виникло гірницьке селище Полуночне (тепер у складі Івдельського міського округу Свердловської області, РФ). Серед мобілізованих до «трудової армії» і відряджених на той рудник були нащадки німецьких колоністів з України, зокрема й тутешніх сіл. У 1942 – 1943 рр. Полуночний рудник був основним місцем видобутку марганцю в СРСР. Умови праці та перебування «трудоармійців» у тамтешніх таборах мало відрізнялися від режиму для в'язнів і спецпоселенців «Івдельлаг'у»: робочий день тривав до 15 годин, жахливий побут, висока захворюваність і смертність²³⁹. Померлих ховали в «братських могилах», досі не ідентифікованих²⁴⁰.

15 серпня 1941 р. рудник ім. Орджонікідзе зайняли війська нацистської Німеччини. За офіційними даними, винищувальний батальйон Новицького останнім залишив гірницькі селища і біля с. Біленьке (Запорізька обл.) переправився через Дніпро, в плавнях відбив атаки двох німецьких піхотних рот, витримав артобстріл, однак 18 серпня мусив поспіхом відійти через підрип Дніпрогесу з наказу радянського командування, що спричинило катастрофічне затоплення плавнів і загибель багатьох людей. У м. Павлоград його залишки включили до 130-го окремого мотострілецького батальйону 12-ї армії РСЧА²⁴¹ (мал. 18).

Мал. 18. Німецька адміністративна карта Дніпропетровської області, 1942 р. Фрагмент

²³⁷ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов / под ред. А. Ф. Стеценко. Днепропетровск: Днепропетровское книжное издательство, 1962. С. 134.

²³⁸ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 15 – 16, 44.

²³⁹ Соломонович Ф. Івдельлаг // Уральский следопыт. 2009. № 3. С. 65, 67.

²⁴⁰ Захоронения трудармейцев на кладбище поселка Полуночное // Карта памяти. Некрополь террора и ГУЛАГа. Электронный ресурс: <https://www.mapofmemory.org/66-09>

²⁴¹ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 44, 89 – 90.

Напередодні німецької окупації марганцеві копальні були виведені з ладу, а місцеві гірники, які не були евакуйовані, розійшлися по довкружних селах. 12 січня 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох видав постанову про облік осіб, які раніше працювали на гірництві, та покарання тих, хто уникає повернення до роботи²⁴². Окупанти силоміць зганяли мешканців найближчих населених пунктів на роботу для відновлення рудника; тут з'явився табір військовополонених²⁴³. Цей об'єкт перебував на території сучасного м. Покров, у селищі Рудник; за німецькою класифікацією, це був «малий» табір для утримання до 2 тис. військовополонених; термін утримання коливався від двох місяців до двох років. За спогадами П. О. Розенко, «табір виник у кінці 1941 – на початку 1942 р. і проіснував до 1943 р. У таборі було близько двох тисяч чоловік, молодь і підозрілих, яких формували в групи по 500 – 600 чол. і гнали до ст[анції] Апостолово, а звідси на Кривий Ріг, де відправляли до Німеччини як рабську робочу силу. Військовополонених відправляли на роботу до марганцевих шахт та збагачувальних фабрик. Табір був огорожений колючим дротом висотою до 4 м, по внутрішній сітці дротів пропускали електричний струм. Охоронявся табір німцями та поліцаями, а також вояками калмицького дивізіону, який базувався у м. Кривий Ріг. На чотирьох вежах стояли кулеметні прожектори. Діяла добре налагоджена сигналізація та система контролю за полоненими. Табір весь час поповнювався новими ув'язненими. Місцевих хлопців примушували копати ями і хоронити померлих».

Про існування концтабору в селищі Рудник свідчила Н. Т. Антоненко, колишня зв'язкова партизанського загону М. Ткачова, що в 1942 – 1943 рр. діяв у плавнях. Партизани підтримували зв'язок із військовополоненими, які знаходилися на території кінного двору, селищного клубу та швейної фабрики. За спогадами О. К. Головки, до концтабору із сіл Апостолівського та Нікопольського районів зганяли молодь для відправки до Німеччини. Умови утримання в таборі описав один із в'язнів В. Глушенко: «Чотирирусні нари, збиті з грубих неотесаних дошок, на яких лежали старі лантухи, набиті соломною, старе ганчір'я слугувало ковдрою. Посередині – вузький прохід, у кутах буржуйки, які не могли обігріти все приміщення. У бараці стояв бак з водою для пиття та вмивання. Військовополонені трималися кучками, мало говорили, сушили одяг біля грубок. У помешканні стояв нестерпний сморід від немитих тіл і одягу. Воші і блошиці роз'їдали шкіру до ран. Умови життя були жахливі: голод, холод, антисанітарія, спрага. Робочий день в'язнів був не менше 12 годин. Фашисти жорстоко били ув'язнених за найменшу провину, позбавляли харчування і води, цькували собаками. Годували настільки бідно, що організм спочатку спалював власний жир, а потім протеїн, тобто переварював

²⁴² Дніпропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 134.

²⁴³ Занудько М. А. Орджонікідзевський народний історико-красознавчий музей. С. 52.

власне тіло – залишалися тільки шкіра й кістки. Шматок хліба і рідка юшка з гнилих овочів один раз на день»²⁴⁴.

Окупаційна влада створила в с. Шолохове представництво концерну «Ерцбергбау» (Reichswerke AG für Erzbergbau und Eisenhütten 'Hermann Göring', м. Лінц, Австрія) для керування гірничими розробками. За час окупації, згідно з радянськими офіційними даними, з рудника ім. Орджонікідзе до Німеччини вивезено 294 235,6 тонни незбагаченої марганцевої руди²⁴⁵. Окупанти не встигли закінчити будівництво збагачувальної фабрики, тож і руду вивозили переважно сирію²⁴⁶ (мал. 19).

З'ясовані імена 13 мешканців селищ рудника ім. Орджонікідзе, підданих тортурам і страчених нацистами²⁴⁷. Окупанти вивозили місцеву молодь для робіт до Німеччини; лише з Шолохового забрали 340 юнаків та дівчат²⁴⁸. У 1943 р. кілька тисяч мешканців Дніпропетровської та інших областей, а також військовополонених зігнали для будівництва мосту через Дніпро біля Нікополя²⁴⁹. Мірою розгортання наступу радянської армії активізувався рух опору в краї. Робітники і військовополонені, які працювали на руднику, вдавалися до саботажу й руйнування обладнання, вчиняли аварії на шахтах, перешкоджаючи введенню в дію збагачувальної фабрики, затоплювали гірничі виробітки. Один із перших лідерів місцевого опору Дмитро Захода перед війною працював диспетчером з доставки сирію руди на рудозбагачувальній фабриці, в серпні 1941 р. записався до винищувального батальйону, перебував у партизанському загоні в Кутянських плавнях, повернувся до с. Олександрівка для створення підпілля й організації диверсій; загинув під час затримання, вчинивши геройський спротив²⁵⁰.

Мал. 19. Вивезення марганцевої руди до Німеччини. Фотографія 1943 р.

²⁴⁴ Шахрайчук І. А. Радянські військовополонені у нацистських таборях на території Дніпропетровщини (1941 – 1944 рр.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць / ред. кол.: С. І. Світленко та ін. Вип. 13. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2015. С. 59.

²⁴⁵ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 96.

²⁴⁶ Там само. Арк. 16.

²⁴⁷ Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. Орджоникидзе // История городов и сел Украинской ССР... С. 523.

²⁴⁸ ДАДО. Ф. 268. Оп. 3. Спр. 88. Арк. 82.

²⁴⁹ Грибовський В. Г. Незібране жито. Рукопис нарису «Біля моря Кажовського». Приватний архів автора. Арк. 91.

²⁵⁰ Занудько М. А. Орджонікідзевський народний історико-краєзнавчий музей. С. 53 – 54.

Улітку 1943 р. з метою дестабілізації ворожого тилу радянське командування знову організувало масовий партизанський рух у Дніпровських плавнях біля сіл Капулівка, Покровське, Кут і Грушівка. Сюди доправили радиста Валентину Халчеву-Іванову, згодом висадили парашутний десант із 10 осіб на чолі з капітаном Токаревим. У довкружних населених пунктах налагоджено підпільну мережу, спрямовану на організацію втеч військовополонених і молоді, примушеної їхати до Німеччини, агітацію місцевих мешканців до гуртування в партизанські загони, забезпечення їх продуктами харчування та зброєю. Впродовж вересня – жовтня в плавнях зібралося близько 5 тис. осіб, здебільшого – втікачі з будівництва мосту й збігли військовополонені²⁵¹. Окремий партизанський загін «Шолохове–Миронівка» діяв на території Шолохівської, Перевізькохутірської та Ольго-Іванівської (тепер с. Хмельницьке Нікопольського району) сільських рад. Серед яскравих проявів боротьби з нацизмом на руднику ім. Орджонікідзе слід згадати втечу 23 військовополонених, організовану працівником шахти № 6 Максимцовим 12 травня 1943 р.; під час цієї акції загинув один із її організаторів, котрий охороняв кліть²⁵².

Окупаційна адміністрація була добре поінформована про ситуацію і вдало застосовувала для провокацій та карних дій російських козаків і калмиків, які служили вермахту. За переховування військовополонених, збіглих з табору при руднику, вбили членів сімей С. П. Марченка, П. П. і Я. П. Тютюнників, мешканців с. Шолохове²⁵³. Російські козаки, перевдягнені в штатське, вдаючи з себе партизанів, виявили і розстріляли мешканця с. Капулівка Василя Сову, його сина Сергія та доньку Ольгу за переправлення збіглих військовополонених до плавнів і постачання харчів партизанським групам²⁵⁴.

Загальний виступ партизанів Дніпровських плавнів радянське керівництво призначило на 7 листопада, на річницю Жовтневого перевороту. 5 листопада радянські літаки скинули на парашутах зброю та медикаменти. Німецька адміністрація, детально відстеживши ці приготування, розмістила на шляхах до плавнів вогневі точки й артилерію, застосувала танкетки та використала літак «Рама» (*Focke-Wulf Fw 189 Uhu*) для корегування вогню. Як виявилось, партизани не мали єдиного керівництва; десантники Токарева участі у виступі не брали, а мали виконати завдання біля м. Марганець. Тож 26-у річницю більшовицької влади «відсвяткувала» німецька вояччина кулеметним і артилерійським вогнем, зосередженим біля сіл Грушівка і Кут Апостолівського району. Більшість парти-

²⁵¹ Грибовський В. Г. *Незіbrane жито. Рукопис нарису «Біля моря Каховського»*. Приватний архів автора. Арк. 91.

²⁵² Офіційна виписка з ф. 19, спр. 99, арк. 18 Партархіву Дніпропетровського обкому КП України за підписом завідувача І. Істоміна № ПА/682 (Приватний архів В. Г. Грибовського).

²⁵³ Поточний архів Нікопольського парткому виробничого управління (виписка В. Г. Грибовського, приватний архів автора).

²⁵⁴ Офіційна довідка на основі даних з ф. 19, спр. 99, арк. 21, 22 Партархіву Дніпропетровського обкому КП України за підписом завідувача І. Істоміна № ПА/681 (Приватний архів В. Г. Грибовського).

занів і беззбройних цивільних осіб, які переховувалися в плавнях, потрапила до рук карателів. У с. Покровське розстріляли 500 осіб, «в кручах річки Підпільної» – 2146, багатьох знищили в катівнях нікопольського гестапо²⁵⁵.

Залишки партизанських загонів на початку грудня згуртував парашутний десант майора І. В. Кирпи; на той час загін із 450 бійців підполковника Ткачова отаборився біля Грушівки й Кута, підтримуючи радіозв'язок зі штабом Південного фронту. 8 грудня взятий у полон майор Кирпа свідчив у нікопольській філії гестапо, що його справжньою метою була не так організація партизанського руху, як створення плацдарму для переправи радянських військ біля с. Ушкалка. Тобто і цього разу партизани Дніпровських плавнів стали лише прикриттям для інших цілей радянського командування і легко віддавалися на поталу німецьким окупантам. 11 грудня Калмицький кавалерійський корпус знищив загін Ткачова. 23 грудня калмики закінчили «зачистку» плавнів, нав'язавши жах на місцевих мешканців своєю надзвичайною жорстокістю. Окупаційна адміністрація довірила калмицьким командам охорону залізничних мостів і станцій²⁵⁶ (мал. 20).

Мал. 20. Залізничний міст через р Базавлук. Фотографія Вальтера Гольнателя часів гітлерівської окупації

Гітлерівське командування чітко трималося за Нікопольський марганцевий басейн, зважаючи на стратегічне значення марганцю для військової промисловості. На початку листопада 1943 р. радянські війська впритул наблизилися до Нікопольського плацдарму, де була зосереджена 6-а польова армія і 1-а тан-

²⁵⁵ Грибовський В. Г. *Незіbrane жито. Рукопис... Арк. 90 зв. – 91. Посилання в рукописі: ДАДО. Ф. Р-2427. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 11.*

²⁵⁶ Хоффманн Йоахим. *Немці и калмыки. 1942 – 1945 // Военная литература. Електронний ресурс: http://militera.lib.ru/research/hoffmann_i4/02.html*

кова армія вермахту. Командувач 3-го Українського фронту Р. Я. Малиновський затвердив план наступу на м. Апостолове, в обхід Нікопольського плацдарму. В цьому напрямку були спрямовані 8-а гвардійська армія В. І. Чуйкова, 46-а армія В. В. Глаголева, 4-й гвардійський механізований корпус Т. І. Танасчишина за підтримки інших армій. Взаємодія цих армій із військами 4-го Українського фронту створювала загрозу оточення Нікопольського плацдарму.

Як згадував маршал В. І. Чуйков (на той час генерал-полковник), «вгрізатися з фронту в оборону Нікопольського плацдарму було неможливо. Там були споруджені оборонні укріплення вищої категорії. Любовим наступом ми не досягли б успіху»; бракувало танків і авіації, «а штиком глибоко ешелоновану оборону не проб'єш»²⁵⁷. Важливу ділянку на театрі бойових дій Нікопольсько-Криворізької наступальної операції становили села Шолохове і Перевізькі Хутори, станція Чортотлик та залізничні мости через річки Базавлук і Чортотлик; оволодіння ними означало перекриття шляху для відступу нікопольського угруповання німецьких військ. Кліматичні умови січня – лютого 1944 р. більше сприяли обороні, ніж наступу. «Короткі заморозки змінювалися тривалими відлигами, сніг переходив у дощ, з пагорбів бігли струмки, в балках вирувала вода, по-весняному розлилися незліченні степові річки [...]. Мокрий сніг, багно на дорогах, чорноземні трясовини на оранці утруднювали пересування наших військ», – писав В. І. Чуйков. Зате німецькі підрозділи, гнучко маневруючи, мінімізували загрозу оточення. Радянський наступ просувався нерівномірно, зі швидкістю 5 – 10 км на день²⁵⁸.

З підходом радянських військ мешканці с. Шолохове створили два загони самооборони, очолені А. П. Бородаєм та І. К. Венгером, що перешкодили німецьким підрозділам утримати позиції на підступах до цього села²⁵⁹. 2 лютого 1944 р. 4-й гвардійський стрілецький корпус В. О. Глазунова вибив німців із Шолохового²⁶⁰. Того ж дня тут розташувався штаб 8-ї гвардійської армії, що прибув із В. І. Чуйковим надвечір у складі колони з 20 «вілісів» і танка КВ, який використовували здебільшого як тягач для загрузлих у багно автомашин²⁶¹. 4 лютого радянські війська зайняли рудник ім. Орджонікідзе і селища Гірницьке, Орджонікідзе та ім. Калініна²⁶². Однак розвинути наступ не могли, впершись у міцні оборонні споруди німців біля с. Перевізькі Хутори і Перевізької балки. 5 лютого важкі бої зі змінним успіхом точилися на станції Чортотлик і на залізничному мосту через р. Базавлук. Роті молодшого лейтенанта І. Г. Шатохіна вдалося зайняти важливу висоту. Дивізійна газета «Победа» (8-а гвардійська армія)

²⁵⁷ Чуйков В. П. В боях за Україну. К.: Изд-во полит. литературы Украины, 1972. С. 111, 115.

²⁵⁸ Там само. С. 121.

²⁵⁹ Поточний архів Нікопольського парткому виробничого управління (виписка В. Г. Грибовського).

²⁶⁰ Демьяненко Г. С., Шестопалов Г. Г. Шолохово // История городов и сел Украинской ССР... С. 461.

²⁶¹ Чуйков В. П. В боях за Україну. С. 133 – 134.

²⁶² Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. Орджоникидзе // История городов и сел Украинской ССР... С. 523.

так описала бій, що тривав 8 лютого біля Перевізьких Хуторів: «...У Шатохіна лишилося тільки десять бійців. Вибув зі строю й кулеметник. Командир роти замінив його [...]. Упродовж доби відстоювала дешиця звитяжців висоту. Вони відбили десять атак, перебили близько роти фашистів, але не здали зайнятого рубежу»²⁶³. Загиблого І. Г. Шатохіна поховали біля селища Орджонікідзе; йому присвоїли звання Героя Радянського Союзу²⁶⁴. 8 лютого радянські війська оволоділи Нікополем, однак німецькі контратаки біля р. Базавлук тривали аж до 10 лютого, одночасно з виводом залишків нікопольського угруповання, що втратило багато техніки, втім зберегло основну частину особового складу²⁶⁵. Втрати радянських солдатів на Нікопольському плацдармі, зокрема й біля р. Базавлук, досі не з'ясовані. Лише 11 лютого пониззя Базавлука опинилося в радянському тилу. Таким чином, звільнення території м. Покров від нацистської окупації тривало з 2 до 10 лютого 1944 р. (мал. 21).

Рудник ім. Орджонікідзе і під'їзні шляхи до станції Чортманк були вцілілими понівечені, більшість шахт затоплена. Збитки від руйнувань і вивозу обладнання до Німеччини радянська влада оцінила в 33,194 млн крб. Однак місцевих гірників зобов'язали до 27 січня 1945 р. видобути 23 тис. тонн сирової руди та відновити шахти № 2, 3, 6, 12²⁶⁶. Для мобілізації трудових ресурсів на Нікопольський марганцевий басейн радянське керівництво організувало написання та публічне читання листа «колгоспників і колгоспниць сільськогосподарської армії «Шлях Леніна» Янівського району Одеської області про «допомогу гірникам Криворіжжя і Нікополь-Марганця відновити шахти, збільшити видобуток залізної і марганцевої руди».

На підставі цієї імітації ініціативи «народу» Президія профспілки робітників залізорудної промисловості Півдня СРСР 5 серпня 1944 р. прийняла постанову про «шефство» областей і районів УРСР над рудниками та передбачала активне спонукання мешканців сільської місцевості йти працювати на гірництві. Особливий акцент зроблено на «своєчасному забезпеченні видачі продовольчих карток і харчування в їдальні» та активну агітаційно-пропагандистську кам-

Мал. 21. Розбита військова техніка на узбіччі дороги, якою з Нікополя відступали німецькі війська. Фотографія Г. А. Зельма, лютий 1944 р.

²⁶³ Грибовський В. Г. Розгром Нікопольського угруповання ворога на Нікопольщині. Рукопис. Приватний архів автора. Арк. 67 – 68.

²⁶⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь / пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. Т. 2. М.: Воениздат, 1988. С. 763.

²⁶⁵ Чуйков В. П. В боях за Украину. С. 138 – 140.

²⁶⁶ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 50.

панію²⁶⁷. Аналогічне «звернення» організували і в Чкалівському районі від імені працівників рудника ім. Орджонікідзе щодо допомоги у відбудові шахт. Багато робітників у цей час прибуло і з Росії²⁶⁸. В умовах штучно створеного голоду 1946 – 1947 рр., як і в 1932 – 1933 рр., ці заходи досягли бажаної радянським урядом цілі: в найкоротші строки на будівництві та експлуатації індустріальних об'єктів зібрали достатню кількість дешевих робочих рук.

У повосенні роки рудник ім. Орджонікідзе був підпорядкований Нікопольському міському КПУ та Нікопольській міській раді²⁶⁹. У 1946 – 1950 рр. на марганцевих рудниках були впроваджені важливі технологічні новації: в марганцевих шахтах з'явилися гірничі комбайни, стрічкові та скребкові транспортери, повітряні канатні дороги, електровози, вантажні автомобілі. Механізація трудомістких процесів помітно збільшувала продуктивність праці. У 1952 р. рудоуправління ім. Орджонікідзе розпочало експлуатацію Богданівського кар'єру; видобуток марганцю відкритим способом за продуктивністю на 22,5% перевищував шахтний і був дешевшим на 33,2%. У 1954 р. відкрито Шевченківський, у 1957 р. Олександрівський і в 1962 р. Східний кар'єри²⁷⁰. У 1959 р. відбулося значне технічне оновлення видобувних ділянок рудника ім. Орджонікідзе, випробувано у виробничих умовах комбайн МБЛ з видобутку марганцевої руди, застосовано 14-кубові екскаватори і 25-тонні автосамоскиди. У Богданівському кар'єрі здійснили монтаж першого в СРСР екскаватора з ковшем на 25 кубів, який щомісяця виймав до 7 млн кубометрів розкритої породи. Впроваджено автоматизацію 50 водовідливних установок, що підвищило санітарно-технічний стан у шахтах. Ці заходи дали змогу збільшити видобуток марганцевої руди на 12,4% проти показників попереднього року²⁷¹. На Шевченківському кар'єрі в 1963 р. уперше в СРСР застосовано роторний екскаватор, виготовлений на Ново-Краматорському заводі²⁷² (мал. 22).

Мал. 22. Екскаватор «ЭШ 10-60» Ново-Краматорського механічного заводу 1953 р. випуску

Обсяги видобутку на західній частині Нікопольського басейну тепер помітно перевищували показники східної (м. Марганець), де продовжували добувати руду переважно шахтним способом. Кардинальне збільшення масштабу розробок спонукало до створення підпри-

²⁶⁷ Дніпропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 292 – 293.

²⁶⁸ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 156.

²⁶⁹ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 41.

²⁷⁰ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 50 – 53.

²⁷¹ Нікопольська правда. 1967 р. 3 жовтня. № 157. С. 2.

²⁷² ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 53.

емств із переробки марганцевої руди. У 1959 р. здали в експлуатацію першу чергу Богданівської збагачувальної фабрики, у 1964 р. ввели в дію другий пусковий комплекс, у 1972 р. – другу чергу Чкалівської збагачувальної фабрики, що за потужністю двічі перевищувала попередні²⁷³.

Стрімке індустріальне зростання і створення соціальної інфраструктури в краї значною мірою завдячувало діяльності Григорія Лукича Середи, котрий очолював рудник ім. Орджонікідзе з 1955 р. У 1958 р. йому присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці²⁷⁴. Під його керівництвом рудоуправління перетворилося на трест «Орджонікідзе – Марганець», із 1970 р. – Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат, очолюваний ним до 1985 р. У 1972 р. Г. С. Середі присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки за «розробку і впровадження прогресивної технології видобутку марганцевої руди відкритим способом і гірничотехнічної рекультивациі відпрацьованих земельних масивів у Нікопольському басейні (1958 – 1970 рр.)»²⁷⁵.

Становлення великого гірничодобувного центру відбувалося разом із формуванням розлогої міської агломерації. Рішення Дніпропетровського обласного виконавчого комітету від 30 жовтня 1956 р. № 1023 об'єднало селища міського типу Орджонікідзе Нікопольського району з селищами того ж району – Колонка, Стройка, Хутір Перший та Олександрівка, в один населений пункт, віднесений до категорії міст з назвою міста Орджонікідзе²⁷⁶. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 р. відніс місто Орджонікідзе до категорії міст обласного підпорядкування. Відбулися вибори до міської Ради депутатів трудящих; сформовано міський комітет КПУ та партійні комітети в трестах «Орджонікідземарганець» і «Марганецьрудбуд»²⁷⁷. Остання територіальна зміна в м. Орджонікідзе відбулася 3 лютого 1993 р., коли Верховна Рада України постановила включити в межі міста Орджонікідзе Дніпропетровської області село Перевізькі Хутори площею 140 га²⁷⁸.

Інтенсивне розростання марганцеворудних кар'єрів актуалізувало потребу в постійних рятувальних археологічних роботах на території краю. З цією метою в 1969 р. створено Орджонікідзевську археологічну експедицію, очолювану Б. М. Мозолевським до 1993 р. Із 30 березня до 11 серпня 1971 р. під його керівництвом тривали розкопки всесвітньовідомої Товстої Могили. Як писав у своєму звіті Б. М. Мозолевський, «...розкопки експедиції 1971 р., по суті, перетворились

²⁷³ Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. Орджоникидзе // История городов и сел Украинской ССР... С. 525.

²⁷⁴ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 157.

²⁷⁵ Комітет з Державних премій України в галузі науки і техніки. Офіційний сайт // Електронний ресурс: <http://www.kdpu-nt.gov.ua/content/rozrobka-i-vprovadzheniya-progresivnoyi-tehnologiyi-dobuvannya-margantsevoi-rudi-vidkritim>

²⁷⁶ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 917. Арк. 34.

²⁷⁷ Береговский А. Н., Занудько Н. А., Макаренко В. Н. Орджоникидзе // История городов и сел Украинской ССР... С. 525 – 526.

²⁷⁸ Відомості Верховної Ради України. 13. 04. 1993. С. 141.

на загальну справу всього населення м. Орджонікідзе»²⁷⁹. Це стало резонансною подією, що дала потужний поштовх до пробудження інтересу мешканців краю до його історії. Експедицію супроводжувала знімальна група Студії документально-хронікальних фільмів, в якій взяв участь кінорежисер, український поет М. С. Вінграновський. «Тисячам трудящих з різних кутків країни було надано можливість спуститися в підземелля і познайомитися з [...] обстановкою», – писав Б. М. Мозолевський. Він та його заступник Є. В. Черненко провели «5 широко-представницьких публічних лекцій» про результати археологічного дослідження, близько ста лекцій за дорученням товариства «Знання» в містах Орджонікідзе, Нікополь та селах Нікопольського району²⁸⁰. Завзятим пропагандистом цього археологічного відкриття був тодішній голова Товариства охорони пам'яток історії та культури Нікопольського району В. Г. Грибовський, котрому належить одна з перших публікацій про цю подію²⁸¹. Зображення пекторалі ввійшло в масові історичні уявлення про цю територію, що відобразилося в декорі місцевих зупинок та інших архітектурних форм (мал. 23, 24).

Останні роки радянської доби відомі різким загостренням екологічних проблем, що вкрай негативно позначилися на здоров'ї місцевих мешканців. Місто оточив істотно змінений кар'єрними розробками ландшафт²⁸². Рекультивуацію землі на відпрацьованих ділянках Богданівського й Олександрівського кар'єрів після 1991 р. проводили в незначних обсягах. Виснаження покладів марганцю внаслідок їхньої тривалої розробки, максимально інтенсивної в 1960–1980-х рр., створило сумну економічну перспективу для міста в умовах кризової ситуації 1990-х рр. Місто, що склалося як додаток до Орджонік-

Мал. 23. Екскурсія на розкопки Товстої могили. 1971 р. Фотографія. Мозолевський Б. М. Звіт про роботу Орджонікідзевської експедиції АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 1. Од. зб. 6213

²⁷⁹ Мозолевський Б. М. Звіт про роботу Орджонікідзевської експедиції АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 1. Од. зб. 6213. Арк. 6.

²⁸⁰ Там само. Арк. 6, 8.

²⁸¹ Грибовський В. Новий сюрприз сивого кургану. Археологічні дослідження тривають // Нікопольська правда. 1971. 30 червня. С. 4.

²⁸² Черных А. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука... С. 376.

дзевського гірничо-збагачувального комбінату, абсолютно залежить від попиту на марганець на внутрішньому та зовнішньому ринках і стану його видобутку.

Нині Україна посідає друге місце у світі і перше серед пострадянських країн за обсягами запасів марганцю. Їхню розробку провадять Марганецький та Орджонікідзевський (з червня 2017 р. Покровський) гірничо-збагачувальні комбінати. Однак подальший видобуток стає все більш проблематичним. Якщо частка марганцю у видобутій на Покровському руднику породі в 1886 р. складала до 80% (про це – вище), то в карбонатній руді, що її добувають зараз, цей показник не перевищує 21%, в оксидній – 28%. Українська марганцеворудна сировина помітно поступається африканській (більше 31%) та австралійській (до 48%). Тож українські феросплавні заводи, зокрема й розташований поруч Нікопольський завод феросплавів, відмовляються від важкозбагачуваної вітчизняної сировини і вдаються до імпорту, що складає майже 65%. У 2009 р., в умовах світової економічної кризи, коли різко знизився попит на продукцію металургії, з цієї причини Орджонікідзевський ГЗК тимчасово зупиняв видобуток і збагачення марганцевої руди²⁸³. Для міста з монофункціональною економікою це є надзвичайно серйозним викликом²⁸⁴ (мал. 25).

Мал. 24. Археолог Б. М. Мозолевський (ліворуч) і перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ф. Ватченко (праворуч) біля Товстої могили під час розкопок. 1971 р. Фотографія. Мозолевський Б. М. Звіт про роботу Орджонікідзевської експедиції АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 1. Од. зб. 6213

Мал. 25. Видобуток марганцевої руди на Орджонікідзевському (Покровському) гірничо-збагачувальному комбінаті. Сучасна фотографія

²⁸³ Билиловец А. «Марганцевый чемодан без ручки» // Украинская техническая газета. 2010. № 29 (133). С. 7.

²⁸⁴ Певне уявлення про діючі на теперішній час підприємства та заклади міста дає видання: Погляд крізь роки – нариси / укладачі: Т. І. Жежеріна, З. В. Дерій. Запоріжжя: «Грейт Медіа Груп», [2016]. 334 с.

У 1989 р. чисельність населення м. Орджонікідзе склала 45 806, у 2014 р. – 41 152, у 2016 р. – 40 531 осіб²⁸⁵. Високі показники смертності, низька народжуваність та значні обсяги трудової міграції мешканців міста відображають демографічну й соціально-економічну ситуацію в місті впродовж останніх трьох десятиліть. Ностальгійні настрої за радянським минулим створили ґрунт для політичного популізму, що ускладнив формування в краї українського суспільного і культурного простору.

Водночас, в останнє десятиліття з'явилися нові меморіальні місця, пов'язані з історією краю, насамперед – ушанування Війська Запорозького, ініційоване місцевими громадянами. У 2006 р. з ініціативи громадського діяча С. А. Каширного на в'їзді до міста на перехресті вулиць Панаса Мирного і Південна об'їзна був установлений Православний козацький хрест, стилізований під надбаневий хрест церкви часів запорозького козацтва, розташованої в межах сучасного м. Нікополь (оригінал зберігається у Нікопольському державному краєзнавчому музеї); автор проєкту В. М. Нікітенко; замовник, автор ідеї та виконання С. А. Каширний; переданий громаді міста в 2008 р.²⁸⁶ (мал. 26).

Мал. 26. «Православний козацький хрест», установлений у 2006 р.

Важливим елементом культурного простору став парк ім. Б. М. Мозолевського, а також зона відпочинку, створена на місці рекультивованої частини Олександрівського кар'єру. Центральна площа міста названа на честь кошового отамана Івана Сірка; в 2010 р. тут установили 4,5-метровий бронзовий пам'ятник із написом: «Кошовий отаман Війська Запорізького Іван Дмитрович Сірко» (скульптор В. С. Кочмар) (мал. 27).

Мешканці м. Покров залучилися до участі в Революції Гідності, попри негативне ставлення до цієї події більшості депутатського корпусу Орджонікідзевської міськради. У місті виникла громадська організація «Майдан міста Орджонікідзе Дніпропетровської області» (координатор президії ради С. А. Каширний), що ініціювала віча з критикою дій місцевої влади. Цій організації належить ініціатива з перейменування міста – відмови від назви на честь Г. К. Орджонікідзе як особи, причетної до Голодомору й сталінських репресій.

²⁸⁵ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016 року. К.: Державна статистична служба України, 2016. С. 21.

²⁸⁶ Рішення виконкому Орджонікідзевської міської ради від 22 травня 2008 р. № 276.

У ніч на 21 листопада 2014 р. був знесений пам'ятник В. І. Ульянову-Леніну²⁸⁷. Мешканці міста виступили також на захист суверенітету і територіальної цілісності України. 13 лютого 2015 р. біля м. Дебальцеве Донецької області під час виконання бойового завдання з вивезення поранених загинув молодший сержант МВС України Дмитро Анатолійович Стрілець²⁸⁸. 29 серпня 2016 р. у с. Павлоціль Волноваського району Донецької області під час бойових дій загинув старший солдат ЗСУ Олег Вікторович Кравченко²⁸⁹.

Громадська ініціатива з перейменування м. Орджонікідзе наразилася на опір керівництва міста й більшості депутатського корпусу. Ця ініціатива була розглянута на Всеукраїнській науковій конференції «Українське козацтво і тюркський світ наприкінці XV – першій третині XIX ст.», організованої під егідою Інституту історії України НАН України в с. Капулівка 18 – 20 липня 2014 р. У резолюції конференції підтримано пропозицію з перейменування міста на Великий Луг²⁹⁰. Після прийняття Закону України

Мал. 27. Пам'ятник кошовому отаману Івану Сірку, встановлений у 2010 р.

«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» цю ініціативу підтримала низка наукових установ та громадських організацій України та схвально розглянув Український інститут національної пам'яті. Втім

²⁸⁷ У Дніпропетровській області на річницю Євромайдану знесли пам'ятник Леніну // Електронний ресурс: <https://ukr.segodnya.ua/regions/dnepr/v-dnepropetrovskoy-oblasti-na-godovshchynu-evromaydana-snesli-pamyatnik-leninu-571755.html>

²⁸⁸ Стрілець Дмитро Анатолійович // Книга пам'яті полеглих за Україну. Електронний ресурс: <http://memorybook.org.ua/21/strelec.htm>

²⁸⁹ Кравченко Олег Вікторович // Книга пам'яті полеглих за Україну. Електронний ресурс: <http://memorybook.org.ua/14/kravchenkooleg.htm>

²⁹⁰ Резолюція Всеукраїнської наукової конференції «Українське козацтво і тюркський світ наприкінці XV – першій третині XIX ст.», присвяченої 280-ій річниці заснування Запорозької Січі на р. Підпільна, 18 – 20 липня 2014 р. // Науково-дослідний інститут історичної урбаністики, створений Інститутом української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України і Бердянським державним педагогічним університетом. Офіційний сайт. Електронний ресурс: <http://ri-urbanhistory.org.ua/Projects/Resolyuciya.jpg>

15 березня 2016 р. Комітет Верховної Ради з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування підтримав пропозицію народного депутата від 35-го одномандатного виборчого округу А. Ф. Шипка про надання місту назви Покров. 17 березня 2016 р. Верховна Рада постановила перейменувати місто Орджонікідзе на місто Покров²⁹¹. Це рішення неодноразово оскаржували в суді ініціатори перейменування міста на Великий Луг²⁹².

Нині у м. Покров під керівництвом міського голови О. М. Шаповала ефективно реалізують програми з покращення економічної ситуації, помітні досягнення відбулися в справі поліпшення благоустрою, надається дієве сприяння підприємницькій діяльності та ініціативам громадян²⁹³.

В. В. Грибовський,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту
української археології та джерелознавства
і. м. М. С. Грушевського НАН України

²⁹¹ Постанова Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів» від 17 березня 2016 р. № 1037-VIII // *Голос України: газета Верховної Ради України*. 2016. 1 квітня. Електронний ресурс: <http://www.golos.com.ua/article/266307>

²⁹² Докладніше: Каширний С. Місто Орджонікідзе: з «міра советського» в «русській мір» // *Український тиждень*. 2016. 8 квітня. Електронний ресурс: <http://tyzhden.ua/Society/162617>

²⁹³ Офіційний сайт Покровської міської ради: <https://pkrv.dp.gov.ua/>

1. Івана Сірка площа

1.1. Пам'ятник І. Д. Сірку, 2010 р. (мист.)

Пам'ятник І. Д. Сірку, 2010 р.

Площа ім. І. Д. Сірка.

Автори – ск. В. С. Кочмар. Розміри: висота скульптури – 2,5 м, висота постаменту – 2,25 м.

Сірко Іван Дмитрович (? – 1680) – кошовий отаман Запорізької Січі, активний учасник визвольної війни 1648 – 1654 рр.

Пам'ятник являє собою бронзову статую Івана Сірка, встановлену на гранітному постаменті. Отаман зображений у повний зріст у верхньому одязі – жупані та кунтуші. Його кремезна фігура, непокрита голова з оселедцем, вираз обличчя, зосереджений

та задумливий погляд удалечінь вдало розкривають образ значної героїчної людини. Це засвідчує і військове спорядження – шабля, яку він тримає лівою рукою, та пістоль за поясом.

Загалом скульптура виконана на високому художньому рівні, вдало поставлена на постамент. Пам'ятник став архітектурним центром площі.

Володимир Кулічичін

2. Малки вулиця

2.1. Братська могила радянських воїнів і патріотів (іст.)

Братська могила радянських воїнів

Вул. Малки, в парку селища Рудник.

У братській могилі поховано 7 бійців винищувального загону, які були розстріляні гітлерівцями восени 1941 р., та 368 воїнів 3-го Українського фронту, які загинули у лютому 1944 р. під час боїв за визволення смт Орджонікідзе (з 1956 р. – місто Орджонікінзе; з 2016 р. – м. Покров) та довколишніх населених пунктів.

15 – 18 серпня 1941 р. рудник ім. Орджонікідзе та населені пункти навколо нього були зайняті німецькими військами. Восени 1941 р. представники окупаційної влади розстріляли 7 бійців винищувального загону, створеного у червні 1941 р., які з різних причин залишилися на окупованій території. Їх поховали на місці страти.

1 лютого 1944 р. війська 8-ї гв. А (генерал-полковник В. І. Чуйков) 3-го Українського фронту (генерал армії Р. Я. Малиновський) у рамках проведення Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30 січня – 29 лютого 1944) перейшли у наступ і в цей же день прорвали оборону противника. В прорив був введений 4-й гв. мк (генерал-лейтенант т/в Т. І. Танасишин), який разом із 4-м гв. ск (генерал-майор В. О. Глазунов) 8-ї гв. А проривався до Дніпра, з метою замкнути оточення Нікопольського угруповання противника. Бої за смт Орджонікідзе та навколишні населені пункти (Колонка, Стройка, Перший Хутір, Олександрівка та ін.) 2 – 7 лютого 1944 р. вели підрозділи 57-ї гв. сд генерал-майор А. П. Карнов) 4-го гв. ск та 82-ї гв. сд (генерал-майор І. О. Макаренко) 29-го гв. ск (генерал-лейтенант Я. С. Фоканов) 8-ї гв. А. 7 лютого 1944 р. з боку с. Олексіївка (Нікопольський р-н) станцію Чортотлик та однойменне селище атакували бійці 244-ї сд (генерал-майор Г. О. Афанасьєв) 6-ї А (генерал-лейтенант І. Т. Шльомін), які вели бої в цьому районі до 11 лютого, коли нарешті вдалося відкинути противника за с. Перевізькі Хутори. Воїнів, які заги-

нули у боях, поховали в могилі, що описується.

У 1946 р. до цієї ж могили (32×4,5 м) перенесли останки 7 бійців винищувального загону, яких гітлерівці розстріляли восени 1941 р. У 1960 р. біля могили встановили залізобетонну скульптуру, а на могилу поклали 2 гранітні меморіальні дошки (2,2×1 м) з прізвищами похованих. Неподалік від братської могили згодом установили пам'ятний знак землякам у вигляді червоного гранітного пілону (1,9×0,88 м) із карбованим текстом та прізвищами.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 295; ф. 58, оп. 18002, спр. 119, 178, 366. 2. Грылев А. Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. М.: Наука, 1970. 3. Чуйков В. П. В боях за Украину. К., 1972.

Оксана Колесник

3. Першотравнева вулиця

3.1. Місце поховання радянських воїнів (іст.)

Місце поховання радянських воїнів

Вул. Першотравнева, на кладовищі с-ща Олександрівка.

Поховано воїнів 57-ї гв. сд сд 4-ї гв. ск 8-ї гв. А 3-го Українського фронту, які загинули у лютому 1944 р. під час боїв за визволення тодішнього с. Олександрівка (нині в складі м. Покров). Кількість похованих та прізвища невідомі.

1 лютого 1944 р. війська 8-ї гв. А (генерал-полковник І. В. Чуйков) під час Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30 січня – 29 лютого 1944) 3-го Українського фронту (генерал армії Р. Я. Малиновський) перейшли у наступ і в цей же день прорвали оборону противника. В прорив був уведений 4-й гв. мк (генерал-лейтенант т/в Т. І. Танасишин), який разом із 4-м гв. ск (генерал-майор В. О. Глазунов) 8-ї гв. А проривався вперед, щоб замкнути оточення Нікопольського угруповання противника.

Бої за визволення робітничого селища Олександрівка, зокрема, в районі лінії залізниці, що з'єднувала Олександрівську збагачувальну фабрику та шахту № 5 рудника ім. Орджонікідзе (тепер Покровського гірничо-збагачувального комбінату) на початку лютого 1944 р., вели підрозділи 57-ї гв. сд (генерал-майор А. П. Карнов) 4-го гв. ск 8-ї гв. А. Воїнів, які загинули, поховали на місцях боїв. Наразі немає можливості встановити точну кількість похованих та з'ясувати їхні імена.

На початку 1950-х рр., у зв'язку з будівельними роботами, останки воїнів місцеві жителі перепоховали у братські могили на окрему територію в межах Олександрівки. Це поховання стало першим на даному кладовищі. Тоді ж на могильних пагорбах установили дерев'яні обеліски з п'ятикутними зірками, які з часом були втрачені. Зараз на поверхні простежується 8 могильних земляних пагорбів, що поросли травою і розташовуються в один ряд на території (16,5×3 м), оточений з усіх сторін цивільними похованнями.

Джерела та література: 1. Анкета опитування свідка подій В. С. Питайла від 04.05.2016 // Архів ДОЦОІКЦ. 2. Анкета опитування свідка подій П. А. Проценка від 05.05.2016 // Архів ДОЦОІКЦ. 3. Анкета опитування свідка подій В. Я. Темченка від 03.05.2016 // Архів ДОЦОІКЦ. 4. Сідова О. А. *Повертаються ті, кого не забуто...* // *Козацька вежа*. 2018, 11 травня. № 19 (2133). С. 4.

Станіслав Моїсєнко

3.2. Могили радянських військовополонених і танкістів (іст.)

Могили радянських військовополонених і танкістів (могили військовополонених)

Вул. Першотравнева, на краю кладовища с-ща Олександрівка, навпроти житлових будинків.

У 4 братських могилах поховані радянські військовополонені, які померли в 1941 – 1944 рр. у с. Олександрівка (нині в складі м. Покров), а в 2 індивідуальних – два воїни-танкісти 3-го Українського фронту, які загинули в лютому 1944 р. під час боїв за визволення села.

У період тимчасової окупації території сучасного міста Покров для роботи на марганцевих рудниках гітлерівці використовували радянських військовополонених. Табір для їхнього утримання розташовувався в с. Олександрівка. Військовополонені, які загинули від голоду та тортур, були поховані в 4 братських могилах на сільському кладовищі.

1 лютого 1944 р. війська 8-ї гв. А (генерал-полковник В. І. Чуйков) 3-го Українського фронту (генерал армії Р. Я. Малиновський) у рамках проведення Нікопольсько-

Могили радянських військовополонених і танкістів (могили танкістів)

Криворізької наступальної операції (30 січня – 29 лютого 1944) перейшли у наступ і в цей же день прорвали оборону противника. В прорив був введений 4-й гв. мк (генерал-лейтенант т/в Т. І. Танасчишин), який разом із 4-м гв. ск (генерал-майор В. О. Глазунов) 8-ї гв. А проривався до Дніпра, маючи на меті оточення Нікопольського угруповання противника.

Бої за смт Орджонікідзе та довколишні населені пункти (Колонка, Стройка, Перший Хутір, Олександрівка та ін.) 2 – 7 лютого 1944 р. вели підрозділи 57-ї гв. сд (генерал-майор А. П. Карнов) 4-го гв. ск та 82-ї гв. сд (генерал-майор І. О. Макаренко) 29-го гв. ск (генерал-лейтенант Я. С. Фоканов) 8-ї гв. А. У боях за Олександрівку брали участь також танкісти 13-ї гв. мбр 4-го гв. мк. Двох танкістів, які загинули в боях, поховали у 2 індивідуальних могилах на сільському кладовищі.

Три братські могили військовополонених розташовані в один ряд на краю сучасного кладовища і мають прямокутну форму (7,45×2,1 м; 18,2×2,1 м; 6,6×2,2 м). На коротшій

стороні середньої з могил установлена гранітна глибока, на якій укріплена меморіальна дошка з нержавіючої сталі з текстом: «Вічна пам'ять жертвам фашизму. 1941 – 1945». Четверта могила знаходиться позаду від інших і має Г-подібну в плані форму (3,8×9,65×11×3,25×7,2×6,4 м).

Праворуч від найбільшої та за найменшою прямокутними могилами військовополонених та померлих від ран знаходяться 2 індивідуальні могили воїнів-танкістів. На них встановлено однакові бетонні надгробки з земляним пагорбком посередині (1,15×0,55 м) та пілони (h – 0,75 м.), на яких укріплені металеві емальовані таблички з написом: «Неизвестному танкисту, погибшему в годы Великой Отечественной войны». Територія навколо могил викладена тротуарною плиткою.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, стр. 295; ф. 58, оп. 18002, стр. 178. 2. Грылев А. Н. *Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году.* М.: Наука, 1970. 3. Чуйков В. П. *В боях за Украину.* К., 1972.

Оксана Колесник

4. Північно-Промислова вулиця

4.1. Могила А. А. Горностаєва (іст.)

Могила А. А. Горностаєва

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань, ліворуч.

Горностаєв Андрій Андрійович (07.01.1927, нині територія Республіки Мордовія – 13.01.2002, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1966), гірник.

У 1944 – 1945 рр. брав участь у бойових діях Другої світової війни. До 1951 р. проходив службу на Західній Україні. У 1954 – 1997 рр. – працював машиністом екскаватора на кар'єрах Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 березня 1966 р. за досягнуті успіхи у розвитку гірничодобувної

галузі та чорної металургії присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений орденом Леніна та золотою медаллю «Серп і Молот».

Помер 13 січня 2002 р.

Похований поряд із дружиною. Могили А. А. Горностаєва та Н. З. Горностаєвої об'єднані та мають вигляд газону, обведеного по периметру бордюром. В узголів'ях встановлено 2 червоні гранітні пілони, посадані між собою єдиною основою та вставкою з того ж матеріалу. На лицьовому боці лівого пілона вибито меморіальний напис та укріплено дошку з чорного граніту з карбованим портретом А. А. Горностаєва.

Література: 1. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины*. Д.: АІРА, 2013. С. 87.

Надія Шейміна

4.2. Могила В. І. Губи (іст.)

Могила В. І. Губи

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань.

Губа Віталій Іванович (22.07.1965, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 06.04.1984, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, кулеметник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1982 р. закінчив Орджонікідзевську середню школу № 3; у 1982 – 1983 рр. – навчався в професійно-технічному училищі, де здобув професію бульдозериста. Працював машиністом бульдозера на Північному кар'єрі Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату.

У 1983 р. призваний до лав Радянської армії. З січня 1984 р. перебував серед обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 6 квітня 1984 р., перебуваючи у складі свого підрозділу, Віталій Губа потрапив у оточення, але стримував наступ противника вогнем з кулемету, даючи можливість бійцям окопатися. Був смертельно поранений; помер на полі бою.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа».

У 1985 р. на могилі, що має вигляд земляного пагорба, обведеного по периметру бордюром, установили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого зобразили портрет похованого, каску та квіти. На зворотному боці пілона укріпили фото на емалі.

Література: 1. Паляций ветер Афганистана. Книга о войнах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 94 – 95. 2. Чорні

тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 90.

Людмила Чирич

4.3. Могила П. В. Жукова (іст.)

Могила П. В. Жукова

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, прямо і праворуч від Алеї почесних поховань.

Жуков Павло Вікторович (21.01.1960, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 04.09.1980, Демократична Республіка Афганістан) – сфрейтор, кулеметник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1977 р. закінчив Орджонікідзевську середню школу № 1; у 1977 – 1978 рр. навчався у професійно-тех-

нічному училищі. У 1979 р. працював токарем ремонтно-механічного цеху Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

У 1979 р. призваний до лав Радянської армії. З лютого 1980 р. перебував серед обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 4 вересня 1980 р. помер у шпиталі від ран, отриманих у бою.

Нагороджений медаллю «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа».

У 1981 р. на могилі, що накрита двома плитами, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого укріпили дошку з чорного граніту з портретом похованого та викарбували меморіальні написи.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о войнах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 126 – 127. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 93.

Людмила Чирич

4.4. Могила І. К. Кияшка (іст.)

Могила І. К. Кияшка

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань, ліворуч.

Кияшко Іван Кирилович (21.09.1920, с. Велика Лепетиха, Великолепетиський р-н, Херсонська обл. – 19.05.1988, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл.) – повний кавалер ордена Слави.

Закінчив 4 класи школи. Працював токарем на Шолоховській МТС у Дніпропетровській області.

У 1940 р. призваний до лав Червоної армії.

Командир гарматного розрахунку 123-го овптан 175-ї сд 47-ї А 2-го Білоруського фронту сержант І. К. Кияшко в період із 28 березня до 3 квітня 1944 р.

у боях поблизу м. Ковель вогнем з гармати розбив ворожий дзот, 2 бліндажі з кулеметами, знищив 3 вогневі точки та знешкодив 30 гітлерівців. Наказом по частинах 175-ї сд від 12 квітня 1944 р. нагороджений орденом Слави 3-го ступеня.

У боях у передмісті м. Варшава (Польща) на правому березі р. Вісла 10 – 18 вересня 1944 р. ст. сержант І. К. Кияшко прямою наводкою розбив гармату противника, знищив 9 кулеметних точок, 3 дзоти та 2 бліндажі, підбив 1 автомобіль, попередив вибух ящиків із боєприпасами. Наказом по військах 47-ї А від 25 жовтня 1944 р. його було нагороджено орденом Слави 2-го ступеня.

15 – 17 січня 1945 р. під час прориву оборони противника в районі населеного пункту Калущин (за 4 км на північний захід від м. Легіоново, Польща) та форсуванні р. Вісла поблизу м. Нови-Двур-Мазовецки (північніше Варшави) вогнем з відкритої позиції вразив 4 кулемети противника, гармату, дзот і бліндаж. Під час бою І. К. Кияшко отримав поранення, але не покинув розташування війська. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1945 р. був нагороджений орденом Слави 1 ступеня.

У 1946 р. демобілізувався. Проживав у м. Орджонікідзе. Працював електрослюсарем на шахті.

Помер 19 травня 1988 р.

На могилі встановлено пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого вигравіювані портрет, напис, дві гвоздики та зображення трьох орденів

Слави в лівому верхньому кутку. На зворотному боці пілону – портрет на емалі.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686044, стр. 3705; оп. 686046, стр. 170; оп. 690155, стр. 1260. 2. Дубров Б. П. Солдатская слава. Киев, 1987.

Оксана Колесник

4.5. Могила С. В. Клокова (іст.)

Могила С. В. Клокова

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на алеї, розташованій перпендикулярно від Алеї почесних поховань.

Клоков Сергій Володимирович (02.02.1965, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. –

17.04.1984, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, заряджаючий танки обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1981 р. закінчив вісім класів; у 1983 р. завершив навчання у професійно-технічному училищі № 50. Працював черговим слюсарем на Чкалівському кар'єрі № 1 Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

У 1983 р. призваний до лав Радянської армії. З квітня 1983 р. служив у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. Загинув 17 квітня 1984 р. під час бою, коли танк, у якому перебував С. Клоков, підірвався на міні.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа».

У 1985 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи. На зворотному боці пілона укріпили фото на емалі.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 166 – 167. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 97.

Людмила Чирич

4.6. Могила Б. М. Кульоміна (іст.)

Могила Б. М. Кульоміна

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань, ліворуч.

Кульомін Борис Миколайович (07.05.1924, с-ще Міскове, Костромський р-н, Костромська обл., РРФСР – 20.09.1988, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл.) – Герой Радянського Союзу.

У 1940 р. закінчив 7 класів у м. Буй (Костромська обл.). Працював у депо залізничної станції Буй.

У серпні 1942 р. призваний до лав Червоної армії. З лютого 1943 р. воював на Центральному фронті навідником винищувальної протитанкової гармати. 2 березня 1943 р. був поранений і від-

правлений до шпиталю. Повернувся до діючої армії в грудні 1944 р. Воював на 1-му Українському фронті командиром гармати танка «ИС-2» Особливо відзначився у Сандомиро-Силезькій наступальній операції на території Польщі (12 січня – 3 лютого 1945) – складової частини Вісло-Одеської стратегічної операції.

У складі екіпажу танка «ИС-2» у ніч на 14 січня 1945 р. у районі с. Радоміце вогнем гармати спалив танк «Тигр», 2 танки «Пантера», знищив 3 бронетранспортери та ін. Екіпаж разом з іншими танками захопив 2 склади з боєприпасами та 5 автомашин. 19 січня 1945 р. екіпаж вступив у бій з переважаючими силами противника, які намагалися захопити переправу через р. Чарна. Вогнем своєї гармати Б. М. Кульомін знищив самохідну установку, 2 гармати та знешкодив до 70 солдат та офіцерів противника, розчистивши шлях наступаючій піхоті. За цей бій був нагороджений орденом Червоної Зірки.

22 – 23 січня 1945 р. у бою за м. Кобилін (Великопольське воєводство, Крошинський повіт) знищив танк та 5 гармат. Після взяття міста танк із 6 автоматниками через технічну несправність залишився в с. Пемпово (за 8 км на північний захід від м. Кобилін). Упродовж 24 – 27 січня 1945 р. екіпаж разом із автоматниками вів бій з противником, стійко захищаючи свій танк до останнього снаряду. Коли танк усе ж підбили і він згорів (при цьому загинув заряджаючий і був тяжко поранений командир), екіпаж разом із десантниками за допомогою

польських селян сховався в селі, доки їх не врятували розвідники 3-ї гв. А.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1945 р. за мужність та героїзм, проявлені в Сандомиро-Силезькій операції, Б. М. Кульоміну, як і всім членам його екіпажу, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни був демобілізований. Проживав у м. Орджонікідзе. Працював шофером.

Помер 20 вересня 1988 р.

Нагороджений орденами Леніна (10.04.1945), Червоної Зірки (12.03.1945), медалями.

На могилі встановили пілон із червоного граніту з карбованим портретом та меморіальним написом. Територія навколо поховання викладена плиткою.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686046, спр. 35; оп. 690306, спр. 1533. 2. *Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь*. М.: Воениздат, 1987. Т. 1. С. 813.

Оксана Колесник

4.7. Могила А. І. Макаричева (іст.)

Могила А. І. Макаричева

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань.

Макаричев Андрій Іванович (17.09.1963, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 11.10.1983, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, стрілець-гранатометник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1981 р. закінчив Орджонікідзевську середню школу № 6. Працював черговим слюсарем по ремонту обладнання на Богданівському кар'єрі Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

У 1981 р. призваний до лав Радянської армії. З листопада 1981 р. перебував у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 11 жовтня 1983 р. Андрій Макаричев, який перебував у складі дозорного відділення, взяв участь у бою, під час якого допомагав командирі відділення корегувати вогонь. Помер унаслідок отриманого смертельного поранення.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа».

У 1984 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи.

Література: 1. Паляций ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 223 – 224. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 102.

Людмила Чирич

4.8. Могила Г. Ш. Мамедова (іст.)

Могила Г. Ш. Мамедова

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, праворуч від Алеї почесних поховань.

Мамедов Григорій Шаріфович (14.10.1961, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 14.06.1982, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, механік-водій танка обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1978 р. закінчив середню школу, а в 1980 р. – професійно-технічне училище. Працював бульдозеристом на Північному кар'єрі Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

У червні 1980 р. призваний до лав Радянської армії. З листопада 1980 р. служив у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

14 червня 1982 р. загинув у бою під час проведення великої військової операції по знищенню великого угруповання противника. Його танк був підірваний, загинув увесь екіпаж.

У 1982 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи.

Література: 1. *Палящий ветер Афганістана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 230 – 231.* 2. *Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 102.*

Людмила Чирич

4.9. Могила С. В. Мельника (іст.)

Могила С. В. Мельника

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, ліворуч від Алеї почесних поховань.

Мельник Сергій Вікторович (24.02.1965, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 14.12.1983, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, кулеметник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1980 р. закінчив вісім класів, а в 1983 р. – професійно-технічне училище. Працював машиністом бульдозера на Орджонікідзевському гірничо-збагачувальному комбінаті.

У 1983 р. призваний до лав Радянської армії. 3 липня 1983 р. проходив

службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 14 грудня 1983 р. по посту, де він ніс службу, було відкрито вогонь. Брав участь у переслідуванні противника, але потрапив під вогонь. Загинув, намагаючись підняти бійців в атаку.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воїну-інтернаціоналісту от благодарного афганського народа».

У 1984 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 244 – 245. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 104.

Людмила Чирич

4.10. Могила В. Ю. Ніконова (іст.)

Могила В. Ю. Ніконова

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, праворуч від Алеї почесних поховань.

Ніконов Віктор Юрійович (04.02.1965, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 16.06.1985, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, старший радіотелефоніст взводу зв'язку мотоманеврової групи обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1982 р. закінчив Орджонікідзевську середню школу № 8, а в 1983 р. – професійно-технічне училище, де здобув професію машиніста бульдозера. Працював у Чкалівському

кар'єрі № 2 Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

У 1983 р. призваний до лав Радянської армії. З грудня 1984 р. служив у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 16 червня 1985 р., перебуваючи у складі підрозділу, потрапив у засідку біля кишлаку Чанів. Загинув у перестрілці.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воїну-інтернаціоналісту от благодарного афганського народа».

У 1986 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи. На зворотному боці пілона укріпили фото на емалі.

Література: 1. *Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 254 – 255.* 2. *Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 104.*

Людмила Чирич

4.11. Могила В. Ф. Отінова (іст.)

Могила В. Ф. Отінова

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, праворуч від Алеї почесних поховань.

Отінов Володимир Фролович (09.02.1962, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 07.11.1980, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, орудійний номер обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1977 р. закінчив Орджонікідзевську середню школу № 3; у 1977 – 1980 рр. навчався в Нікопольському міському профтехучилищі, де здобув професію токаря. Працював в електроцеху Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

У 1980 р. призваний до лав Радянської армії. З червня 1980 р. служив у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 7 листопада 1980 р. Володимир Отінов супроводжував автоколонну з водою для гарнізону, яка була обстріляна противником. Був поранений у груди, помер на шляху до госпіталю.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воїну-інтернаціоналісту от благодарного афганського народу».

У 1981 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 268 – 269. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 106.

Людмила Чирич

4.12. Могила В. Р. Попова (іст.)

Могила В. Р. Попова

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань, ліворуч.

Попов Віктор Рудольфович (05.04.1963, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл. – 14.10.1983, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, кулеметник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1980 р. закінчив Орджонікідзевську середню школу № 3, а в 1980 – 1982 рр. навчався у професійно-технічному училищі. Працював бульдозеристом у Богданівському кар'єрі Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату.

У 1982 р. призваний до лав Радянської армії. З травня 1982 р. служив у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 14 жовтня 1983 р. у складі підрозділу здійснював бойове завдання по знищенню каравану зі зброєю, потрапив у засідку. Після загибелі командира взводу взяв командування на себе, був двічі пораненим, загинув від автоматної черги.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «Воїну-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа».

У 1984 р. на могилі, накритій плитою, встановили пілон із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбували портрет похованого та меморіальні написи.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 294 – 295. 2. Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 108.

Людмила Чирич

4.13. Могила І. Г. Проценка (іст.)

Могила І. Г. Проценка

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань, ліворуч.

Проценка Іван Григорович (19.10.1938, м. Марганець, Дніпропетровська обл. – 27.10.2008, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1976), робітник гірничозбагачувальної галузі.

У 1956 р. після закінчення Нікопольського виробничо-технічного училища № 7 працював електрослюсарем на шахті. У 1962 р. закінчив курси та влаштувався помічником машиніста. З 1964 р. – машиніст роторного екскаватора Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату на Чкалівському кар'єрі № 1. Без відриву від

виробництва закінчив Криворізький технікум рудничної автоматизації. Вніс понад 30 раціоналізаторських пропозицій із вдосконалення роторного екскаватора.

У 1972 р. Івану Проценку присвоєно звання лауреата Державної премії УРСР в галузі науки і техніки за розробку і впровадження прогресивної технології добування марганцевої руди відкритим способом та гірничотехнічної рекультивації відпрацьованих земельних масивів у Нікопольському басейні.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 березня 1976 р. Проценку Івану Григоровичу присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора, золотою медаллю «Серп і Молот».

Помер 27 жовтня 2008 р.

На могилі І. Г. Проценка, накритій плитою, встановили чорний гранітний пілон із портретним зображенням та меморіальним написом. Територія навколо поховання оточена бордюром та викладена сірими гранітними плитами.

Література: 1. *История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.* К.: Главная редакция УСЭ, 1977. С. 527, 528. 2. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины.* Д.: Ліра, 2013. С. 227 – 228.

Надія Шейміна

4.14. Могила Г. А. Середи (іст.)

Могила Г. А. Середи

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань.

Середи Григорій Лукич (25.10.1919, с. Павло-Григорівка, нині Верхньодніпровського р-ну, Дніпропетровська обл. – 07.12.1988, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1958), керівник гірничозбагачувальної галузі.

Закінчив Криворізький гірничий інститут за спеціальністю «гірничий інженер» та отримав направлення на рудник ім. Орджонікідзе. У 1941 – 1945 рр. брав участь у бойових діях Другої світової війни; воював у винищувальній та штурмовій авіації.

Після закінчення війни повернувся на рудник ім. Орджонікідзе.

Працював майстром, гірничим інженером, головним інженером рудоуправління. 13 вересня 1955 р. Г. А. Серeda був призначений керуючим рудника ім. Орджонікідзе, а в 1964 р. – керуючим тресту «Орджонікідзе – Марганець». У 1970 – 1985 рр. керував Орджонікідзевським гірничо-збагачувальним комбінатом, який першим у країні після проведення вскришних робіт почав проводити рекультивацію земель.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 липня 1958 р. за особистий внесок у виконання плану по видобутку марганцевої руди Середі Григорію Лукичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У 1988 р. за організацію раціональної розробки надр та рекультивацію земель у марганцеворудних кар'єрах Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату присвоєно звання лауреата Державної премії СРСР у галузі науки і техніки.

Нагороджений орденом Леніна, золотою медаллю «Серп та Молот».

Помер 7 грудня 1988 р.

На могилі встановлені надгробок та пілон із червоного граніту з карбованим портретом похованого й меморіальним написом. Територія навколо поховання викладена гранітними плитами та оточена металевим забором.

Література: 1. *История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.* К.: Главная редакция УСЭ, 1977. С. 527, 528. 2. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины.* А.: Ліра, 2013. С. 248 – 249.

Надія Шейміна

4.15. Могила Г. І. Тикви (іст.)

Могила Г. І. Тикви

Вул. Північно-Промислова, центральний міський цвинтар, на Алеї почесних поховань, праворуч.

Тиква Григорій Іванович (27.11.1928, с. Шолохове, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл. – 15.02.1977, м. Орджонікідзе (нині м. Покров), Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1958), робітник гірничодобувної галузі.

У 1945 р. почав працювати в колгоспі «Передовик» (Нікопольський р-н). У 1947 р. закінчив фабрично-заводську школу та влаштувався відбійником на рудник ім. Орджонікідзе. У 1951 р. без відриву від виробництва закінчив курси гірничих майстрів; працював гірничим майстром, майстром зміни

на шахті № 10/11. Під керівництвом Г. І. Тикви видобували за зміну по 100 т руди. Виступив ініціатором змагання за щоденне виконання виробничих завдань. Станом на 1957 р. на особистому рахунку зміни Г. Тикви перебувало 2000 т руди понадпланово.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 липня 1958 р. Тикві Григорію Івановичу за дострокове виконання планових завдань і особистий внесок у розвиток гірничодобувної галузі присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений орденом Леніна, золотою медаллю «Серп та Молот».

Помер 15 лютого 1977 р.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба, оточеного по периметру бордюром, установлений на пілон із червоного граніту з карбованим портретом та меморіальним написом. Територія навколо поховання викладена тротуарною плиткою.

Література: 1. *Гірничий майстер Григорій Тиква. Зоря, 1958, 22 липня.* 2. *Занудько Н. Горний мастер. Днепровская правда, 1958, 20 липня.* 3. *История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К.: Главная редакция УСЭ, 1977. С. 461, 525.*

Надія Шейміна

5. Тараса Шевченка бульвар

5.1. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 1995 р. (мист.)

Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 1995 р.

Бульвар Т. Г. Шевченка.

Автори – ск. П. Ф. Логвінов, арх. В. М. Нікітенко. Розміри: висота скульптури – 1,1 м, висота постаменту – 2,75 м.

Шевченко Тарас Григорович (09.03(25.02)1814 – 10.03(26.02)1861) – видатний український поет, художник, громадський діяч.

Чавунний бюст установлено на гранітному постаменті, що має форму трапеції. Шевченко зображений із непокритою головою, погляд його спрямований уперед. Динаміку образу надає одяг, який ніби під поривом вітру розвивається назад.

У цілому пластичне рішення скульптури досить професійне. Архітектурне рішення пам'ятника здається різностильовим, із багатьма дрібними формами, що принижує значення скульптури.

Володимир Кулічхін

6. Чумацька вулиця

6.1. Братська могила радянських воїнів (іст.)

Братська могила радянських воїнів

Вул. Чумацька.

У братській могилі поховано 580 воїнів 3-го Українського фронту, які загинули у лютому 1944 р. під час боїв за визволення с. Перевізькі Хутори (нині в складі м. Покров) та залізничної станції Чортомлик.

1 лютого 1944 р. війська 8-ї гв. А (генерал-полковник В. І. Чуйков) 3-го Українського фронту (генерал армії Р. Я. Малиновський) у рамках проведення Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30 січня – 29 лютого 1944) перейшли у наступ і в цей же день прорвали оборону противника. В прорив був введений 4-й гв. мк (генерал-лейтенант т/в Т. І. Танасчишин), який разом із 4-м гв. ск (генерал-майор В. О. Глазунов) 8-ї гв. А проривався до Дніпра, маючи на меті оточення Нікопольського угруповання противника. Однак німецьким військам удалося організувати оборону по

берегах річок Солона та Базавлук і тим самим створити коридор завширшки 6–8 км, по якому противник відходив з оточення. Бійці 57-ї гв. сд (генерал-майор А. П. Карнов) 4-го гв. ск та 82-ї гв. сд (генерал-майор І. О. Макаренко) 29-го гв. ск (генерал-лейтенант Я. С. Фоканов) 8-ї гв. А, а також танкісти 13-ї (полковник Н. Є. Щербаков) та 14-ї (полковник Н. О. Нікітін) гв. мбр 4-го гв. мк упродовж 7–11 лютого 1944 р. вели бої в районі села Перевізькі Хутори та залізничної станції Чортомлик, намагаючись прорвати оборону противника та перерізати шляхи для його відступу. Воїнів, які загинули, поховали в могилі, що описується.

Серед похованих – Герой Радянського Союзу І. Г. Шатохін.

Шатохін Іван Григорович народився 5 листопада 1921 р. у с. Орловка (тепер Львовський р-н, Курська обл., РФ). Закінчив 10 класів. Працював у колгоспі. В червні 1941 р. призваний до лав Червоної армії. У діючій армії перебував з грудня 1942 р. У 1943 р. закінчив курси молодших лейтенантів. Командир роти 172-го гв. сп 57-ї гв. сд гвардії молодший лейтенант І. Г. Шатохін відзначився під час прориву оборони противника в Нікопольському районі. 31 січня 1944 р. він разом із своєю ротою увірвався до опорного пункту гітлерівців, що знаходився в с. Наталівка, відбив контратаку і штурмом оволодів селом, а 5 лютого 1944 р. біля станції Чортомлик відбив 8 контратак противника. Загинув 8 лютого 1944 р. у бою за с. Перевізькі Хутори. Указом Президії Верховної

Ради СРСР від 3 червня 1944 р. Шатохіну Івану Григоровичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Нагороджений орденами Леніна та Червоної Зірки.

У 1954 р. на могилі встановили залізобетонну скульптуру. В 1980 р. на пам'ятці провели реконструкцію: збільшили розміри прямокутної могили (з 12×10 м до 14,8×13,55 м), яка нині має форму літери «П»; бордюр навколо поховання та постамент скульптури облицювали червоним гранітом; на торці могили (попереду скульптури) встановили 6 гранітних меморіальних дошок із прізвищами похованих та пам'ятним текстом (три – по 2,2×1 м; дві – по 1,37×0,8 м; одна – 2×1 м). Тоді ж на постаменті скульптури укріпили дошку (0,4×0,6 м) із присвятним текстом, а позаду могили встановили чотиригранний гранітний обеліск (2,5×0,53×0,5 м) із прізвищами 88 земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 294, 295; ф. 58, оп. 18002, спр. 178, 366, 391. 2. Грылев А. Н. *Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году.* М.: Наука, 1970. 3. Чуїков В. П. *В боях за Украину.* К., 1972.

Оксана Колесник

7. Шахтарська вулиця

7.1. Братська могила радянських воїнів і Л. С. Соболева (іст.)

Братська могила радянських воїнів і Л. С. Соболев

Вул. Шахтарська, 12, біля Будинку культури.

У братській могилі поховано командира Другої Кінної армії Л. С. Соболева, який загинув у жовтні 1920 р., та 280 воїнів 3-го Українського фронту, які загинули у лютому 1944 р. у боях за с-ще Колонки (тепер смт Гірницьке, що входить до складу м. Покров).

На початку жовтня 1920 р. Російська армія П. М. Врангеля форсувала р. Дніпро зусиллями ударної групи Першої та Другої армій, які мали своїм завданням наступ у напрямках Долгинцеве – Апостолове (Перша армія) та Нікополь – Софіївка (Друга армія). 8 жовтня 1920 р. вони захопили плацдарм протяжністю 20–25 км на правому березі річки в районі сіл Перевізькі Хутори – Шолохове. 9–12 жовтня 1920 р. у цій місцевості

вела бої Друга Кінна армія РСЧА (командарм П. К. Миронов), яка 13 жовтня перейшла в рішучий наступ і, розгромивши врангелівські війська, змусила їх відступати на південь.

Підрозділи 16-ї кавалерійської дивізії Другої Кінної армії ще 6 жовтня 1920 р. отримали наказ перейти в район Лукіївка – Високе – Ново-Іванівка (Нікопольський р-н) і стати у другий ешелон. 9 жовтня 1920 р. врангелівські війська, які форсували р. Дніпро навпроти м. Олександрівськ (нині м. Запоріжжя), розпочали активний наступ у північно-західному та західному напрямках та захопили село Томаківку (нині смт Томаківка, Томаківський р-н, Дніпропетровська обл.), відтіснивши 16-ту та 21-у кавалерійські дивізії на північний захід. Кавалеристи, скоординувавши свої дії, змогли організувати контратаку та увірватися до Томаківки, але закріпитися там не змогли.

11 жовтня командування 16-ї кавалерійської дивізії (командир С. Б. Волинський (Флак), що знаходилась поблизу с. Журавлівка (нині у складі с. Хмельницьке, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.), отримало наказ перегрупуватись і готуватись до наступу. В цей же час поблизу Нікополя об'єднались два білогвардійських угруповання – грушівське (підтягнулось із району с. Грушівка, Апостолівський р-н, Дніпропетровська обл.) та хортицьке. Новоутворена група, яку очолив генерал М. Г. Бабієв, не затримуючись, виступила в північному та північно-західному напрямку і до кінця дня просунулась

на 25 – 30 км. Знаходячись на марші по передислокації в район с. Шолохове, на підході до рудничного селища Колонки підрозділи 16-ї кавалерійської дивізії напшовхнулися на кавалеристів генерала М. Г. Бабієва, які вже зайняли висоти на підступах до населеного пункту. В ході стрімкої атаки, яку очолив командир ескадрону Л. С. Соболев, врангелівці були збиті з висот, а підрозділи дивізії зайняли селище. В цьому бою Л. С. Соболев загинув. Дивізія, яка поспішала на з'єднання з основними силами Другої Кінної армії під Шолоховим, пішла далі, а брат загиблого Д. С. Соболев залишився і разом із шахтарями поховав його за 700 м на схід від селища на вершині кургану.

1 лютого 1944 р. війська 8-ї гв. А (генерал-полковник В. І. Чуйков) 3-го Українського фронту (генерал армії Р. Я. Малиновський) у рамках проведення Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30 січня – 29 лютого 1944) перейшли у наступ і в цей же день прорвали оборону противника. В прорив був введений 4-й гв. мк (генерал-лейтенант т/в Т. І. Танасчишин), який разом із 4-м гв. ск (генерал-майор В. О. Глазунов) 8-ї гв. А проривався до Дніпра, маючи на меті оточення Нікопольського угруповання противника. Бої за визволення селища Колонки, шахти ім. Кагановича та довколишніх хуторів Запорозький, Крутенький, Богданівка 2–7 лютого 1944 р. вели підрозділи 57-ї гв. сд (генерал-майор А. П. Карнов) 4-го гв. ск та 82-ї гв. сд (генерал-майор І. О. Макаренко) 29-го гв. ск (генерал-лейтенант Я. С. Фоканов)

8-ї гв. А. Воїнів, які загинули, поховали в могилі, що описується.

У 1954 р. біля могили встановили залізобетонну скульптуру. В 1959 р. до цієї ж могили перенесли останки Л. С. Соболева. В 1965 р. на могилу поклали дошки з прізвищами похованих. У 1970 р. на пам'ятці провели реконструкцію: могильний пагорб оточили цегляним бордюром, на який поклали меморіальні дошки з прізвищами похованих. У 1995 р. залізобетонну скульптуру замінили на гранітну, що являє собою трифігурну компози-

цію «Жінка з дітьми»; на постаменті укріпили меморіальну дошку, а могилу облицювали червоним гранітом.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 295; ф. 58, оп. 18002, спр. 119, 366. 2. Грылев А. Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. М.: Наука, 1970. 3. Душенькин В. В. Вторая Конная. Военно-исторический очерк. М.: Воениздат, 1968. С. 123 – 145. 4. Чуйков В. П. В боях за Украину. К., 1972.

Оксана Колесник

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

А – армія.

Гв. А – гвардійська армія.

Гв. мбр – гвардійська механізована бригада.

Гв. мк – гвардійська повітряно-десантна дивізія.

Гв. сд – гвардійська стрілецька дивізія.

Гв. ск – гвардійський стрілецький корпус.

Гв. сп – гвардійський стрілецький полк.

Оашр – окрема армійська штрафна рота.

ОВПДН – окремий винищувально-протитанковий дивізіон.

Сд – стрілецька дивізія.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

«А»

Австрія 46
Австрія 87
Австро-Угорська імперія (Австро-Угорщина) 14, 67, 72, 77
Англія 14
Антверпен, м. 64
Апостолівський, район 5, 55, 86, 88, 121
Апостолове, м. 76, 90, 120
Апостолове, станція 86
Афганістан 104, 105, 107, 109 – 115

«Б»

Бабинне, с. 78
Базавлуг 49
Базавлук, о. 44
Базавлук, р. 5, 7, 11, 13, 20, 25, 42, 44, 48 – 56, 58 – 62, 64, 67, 90, 91, 119
Базавлук, урочище 53
Базавлуцька Кам'янка, урочище 54
Базавлуцька Січ 50
Бахчисарай, м. 51
Бельгія 14, 16, 67, 81
Білецьке, с. 85
Благовіщенський, хут. 59
Богданівка, с. 22, 28
Богданівка, хут. 121
Богданівський, кар'єр 18, 19, 61, 92, 94, 109, 114
Бозовлуг, угод 50
Бонн, м. 33
Борисфен (Бористен), р. 44
Брест (Брест-Литовськ), м. 75
Бугогардівська, паланка 53
Буй, м. 108
Буй, станція 108

«В»

Варшава, м. 106

Велика Лепетиха, с. 106
Великий Луг 44, 49, 50
Великий Луг, м. 97, 98
Великий Луг, урочище 53
Великий Узень, р. 50
Великобританія 81
Великопетиський, район 106
Великопольське, воєводство 108
Верхньодніпровський, район 116
Високе, с. 120
Вісла, р. 106
Водяна, б. 55
Волноваський, район 97
Волноваха, станція 64
Волоський, шлях 50

«Г»

Ганчул, р. 48
Германська імперія 72
Гетьманщина 53
Гілея 42
Гірницьке, смт 5, 13, 17, 30, 59, 62, 66, 80, 90, 120
Городищенський, рудник 79
Григорівка, с. 7
Грушівка, с. 62, 69, 78, 88, 89, 121

«Д»

Дебальцеве, м. 97
Дешт-і-Кипчак 48
Дніпро, р. 5, 6, 31, 35, 42, 45, 48 – 53, 56, 57, 60, 77, 78, 87, 100, 102, 119 – 121
Дніпровська (Слов'янська), провінція 56
Дніпровський, лиман 50
Дніпровські (Дніпрові), плавні 5, 6, 42, 50, 88, 89
Дніпропетровська, область (Дніпропетровщина) 3 – 8, 19 – 21, 31, 38, 42, 44, 82, 85, 87, 93, 96, 103 – 117, 121
Дністер, р. 48
Довжик, б. 13, 62

Долгінцево (Долгинцеве), станція 64, 120

Дон 75

Донбас 64, 75

Донецька, область 97

Донецько-Криворізька радянська республіка (ДКРР) 75

«Є»

Європа 12, 13, 70

«Ж»

Журавлівка, с. 121

«З»

Заводський, рудник 72

Залозний, шлях 50

Запоріжжя (Олександрівськ), м. 64, 65, 70, 77, 121

Запорізька Січ 56, 58, 99

Запорізька, область 7, 45, 85

Запорізький, кар'єр 19

Запорізький, район 7

Запорізький, хут. 121

Запорожжя 51, 52, 55, 56, 59

Західна Україна 103

«І»

Ізобільне, с-ще 33, 34

Італія 14, 16, 67, 81

«К»

Казарська, б. 62

Казахстан 50

Калінін, соцістечко 84

Калініна, с-ще 17

Калмикія 53

Калушин 106

Кальміус, р. 48, 50

Кам'янка, б. 62

Кам'янка, р. 51, 53 – 56, 58, 59
Кам'янка-Дніпровська, м. 45
Кам'янське (Дніпродзержинськ), м. 23
Капулівка (Копиловка, деревня), с. 20, 21, 58, 60, 88, 97
Карай-Дубина, с. 60
Катеринівка, с. 38, 39, 47
Катеринослав, м. 7, 62, 63, 67, 70, 75, 77, 78
Катеринославська, губернія 56, 60, 72 – 74, 80
Катеринославське, намісництво 56, 58
Катеринославський, повіт 56, 60, 68, 72
Кизикермен, фортеця 52
Кизикирменський, повіт 56
Київ, м. 50
Київська, губернія 13, 66
Кобилин, м. 108
Ковель, м. 106
Кодацька, паланка 54
Колонка (Колонки), с-ще 93, 100, 102, 120, 121
Конка, р. 42
Костромська, область 108
Костромський, район 108
Кривбас 75
Кривий Ріг, м. 54, 65, 76, 83, 86
Криворіжжя 64, 91
Криворізька, округа 80
Крим, Кримське ханство 51, 53, 57, 77, 78
Кримський, шлях 53
Крошинський, повіт 108
Крутенький, хут. 121
Крюківський, шлях 53
Курська, губернія 13, 66
Курська, область 119
Кут, с. 69, 88, 89
Кутянські, плавні 87
Кучманський, шлях 50

«Л»

Легіоново, м. 106

Леніна, с-ще 35

Лінц, м. 87

Лошкарівка, с. 83

Лукиївка, с. 121

Льговський, район 119

«М»

Максимівський, рудник 79, 81

Мало-Чкалівський, кар'єр 19

Мало-Шевченківський, кар'єр 19

Мар'ївка, с. 7

Марганець, м. 15, 79, 84, 88, 91 – 93, 115, 117

Марганець, станція 15, 84

Маріуполь, м. 63 – 65, 67

Микитин, перевіз 53

Микитине, с-ще 56

Микитинський, шлях 53

Миронівка, с. 88

Михайло-Миколаївка, станція 65

Мишурин Ріг, с. 53

Міскове, с-ще 108

Молочна, р. 42

Москва, м. 50

Московське царство (Московщина) 51

Муравський, шлях 50

«Н»

Нагірне, с. 22, 28, 29

Наддніпрянщина (Городова Україна) 52

Наталівка, с. 119

Нижнє Подніпров'я 5, 42

Нижнє Подоння 40

Нижні Колонки, с-ще 66

Низ 50

Нікополь (Слов'янськ), м. 7, 15, 45, 49, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 68, 72, 75 – 78, 82, 87, 91, 94, 96, 120, 121

Нікополь, порт 81

Нікополь, станція 84
Нікополь-Кам'янська, переправа 42
Нікополь-Мангановий, район 82
Нікопольське, родовище 12, 13, 18, 19
Нікопольський, район (Нікопольщина) 5, 8, 11, 13, 16, 19, 20, 31, 33, 38, 42, 57, 59, 82, 86, 88, 93, 94, 100, 117, 119, 121
Німеччина 14, 16, 17, 67, 77, 81, 85 – 88, 91
Нови-Двур-Мазовецки, м. 106
Новоіванівка (Ново-Іванівка), с. 83, 121
Новоросійська, губернія 55, 56
Новосіченський, ретраншемент 56
Нью-Йорк, м. 11

«О»

Одеса, м. 11
Одеська, область 91
Озера, урочище 35, 37
Олександрівка (Кріпацьке), деревня 59, 65, 80
Олександрівка, с. 17, 58, 60, 66, 68, 72, 78, 79, 82, 87, 101, 102
Олександрівка, с-ще 93, 100 – 102
Олександрівський, кар'єр 18, 19, 92, 94, 96
Олександрівський, рудник 81
Олександропіль, с. 6, 83
Олексіївка, с. 33, 59, 82, 100
Олексіївський, кар'єр 19
Орджонікідзе, м. 12, 17 – 19, 23, 24, 26, 28, 31, 33, 93, 94, 96 – 99, 103 – 117
Орджонікідзе, с. 5
Орджонікідзе, смт 5, 17, 81, 84, 91, 99, 100, 102
Оренбурзька, область 49
Орловка, с. 119
Орловська, губернія 13, 66
Османська імперія 51, 53
Осокорівка, б. 56
Осокорівка, станція 65, 70

«П»

Павла-Григорівка, с. 116

- Павлоград, м. 85
Павлопіль, с. 97
Пекельне, урочище 13
Пемпово, с.108
Перевізька, б. 90
Перевізькі Хутори (Перевізький Хутір, Базавлук), с. 55, 59, 60, 62, 65, 66, 72, 8, 82, 90, 91, 93, 100, 119, 120
Переволочанський, шлях 53
Південний Буг, р. 51, 53
Південний Урал 16, 39
Південь Росії 12
Північне Причорномор'я 5, 48
Північний Урал 85
Північний, кар'єр 19, 110
Північно-Західний Казахстан 50
Підпільна, р. 53, 89
Підпільненська (Нова) Січ 53
Подніпров'я 39, 52
Подністров'я 38
Покров, м. 3, 4, 11, 42, 45, 47, 54 – 56, 58, 82, 86, 91, 96, 98, 99, 101 – 117, 119, 120
Покровське, с. (Покровськ, м.) 31, 57, 58, 60, 63, 69, 78, 82, 88, 89
Покровський, кар'єр 19, 35, 37
Покровський, рудник 61, 62, 66 – 68, 70 – 76, 79, 80, 95
Покровські Верхні Колонки, с-ще 66
Покровські Колонки 77, 80
Полуночний, рудник 18, 85
Полуночне, с-ще 85
Польща 16, 106, 108
Правобережна Україна (Дніпровське Правобережжя) 5 – 7, 10, 39
Правобережне Запорожжя 56
Приазов'я 38
Придніпровські степи 44
Причепилівка, с-ще 66
Причорноморська низовина 5
Причорномор'я 39
Прогній, р. 54

«Р»

Радоміще, с. 108
Республіка Мордовія 103
Річ Посполита, Царство Польське 51, 67
Рогачик, с. 60
Російська імперія 6, 7, 12, 58 – 62, 69, 71, 72
Росія 7, 12, 13, 49, 50, 75 – 77, 92
РРФСР 108
Рудник, с-ще 86
РФ, Російська Федерація 85, 119

«С»

Саксаганський, шлях 53
Самара, р. 50
Санкт-Петербург (Петроград), м. 11, 74, 75
Саратовська, область 50
Свердловська, область 85
Січ 53, 54, 57, 58
Січковий Вищій, шлях 53
Січковий Нижчий, шлях 53
Скіфія 6, 42 – 45, 47
Слов'янський, повіт 56, 57
Солона, р. 5, 6, 11, 13, 20, 42, 44, 48, 53 – 56, 58 – 62, 64, 67, 70, 71, 78, 119
Солоний, хут. 69
Солонянський, район 6, 7
Софіївка, смт 120
Софіївсько-Марганецький, район 5
СРСР, Радянський Союз 3, 15, 16, 26, 79, 81, 85, 91, 92, 103, 106, 109, 117 – 119
Степ 5
Стройка, с-ще 100
Сулицьке, с-ще 76
Сулицько-Лиманське, с. 62, 67
Сулицько-Лиманський, рудник 63
Східний, кар'єр 19, 92

«Т»

Тік, станція 65, 76

Токівське, с. 55
Томаківка (Томаківський), о. 44
Томаківка, р. 7
Томаківка, смт 7, 121
Томаківський, район 7, 121

«У»

Угорщина 39
Український кристалічний щит 5
Ушкалка, с. 60, 78, 89
УНР 75, 77
Українська Держава 76
Урал 17, 18
Україна 3 – 5, 12 – 14, 17, 38, 41, 55, 59, 75, 77, 85, 86, 93, 95, 97, 98
УРСР (УСРР) 12, 17 – 20, 22, 33, 34, 80, 91, 93, 116

«Ф»

Франція 14, 16, 81
ФРН 33

«Х»

Харків, м. 67, 75
Херсон, м. 6, 64
Херсонська, губернія 56
Херсонська, область 106
Херсонський, тракт 64
Хмельницьке, с. 88, 121
Хомина, б. 13
Хутір Перший (Перший Хутір), с-ще 93, 100, 102

«Ц»

Центральна Азія 43

«Ч»

Чарна, р. 108
Червона Кам'янка, р. 57
Червоний Гірник, с-ще 84

Червоногригорівка, смт 83
Черкаси, м. 50
Чернігівська, губернія 13, 66
Чертанла, р. 50
Чехословаччина 16, 81
Чистошіль (Кірове), с. 19
Чіатурське, родовище 12
Чкалівський, кар'єр 19, 37, 107, 112
Чкалівський, район 82, 92
Чкалове (Чортомлицькі Хутори), с. 8, 33, 34, 59, 78
Чоколівський, кар'єр 19
Чорний, шлях 50
Чортомлик (Чортомлик, деревня), смт 5, 59, 100
Чортомлик, р. 5 – 7, 11, 13, 20, 33, 42, 44, 48, 53 – 60, 62, 90
Чортомлик, станція 6, 15, 17, 81, 84, 90, 91, 100, 119
Чортомлицька Січ 50, 51
Чортомлицька, волость 59

«Ш»

Шевченківський, кар'єр 18, 19, 39, 92
Шолохівська, волость 59, 68, 72
Шолохівський, район 80
Шолохове, с. (Шолохове, деревня; Шолохове, слобода) 58 – 60, 65 – 73, 75, 78, 80, 83, 87, 88, 90, 117, 120, 121

«Ю»

Юр'ївка, с-ще 71 – 73

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

«А»

Андріашин І. 74, 76, 79
Антипов В. 74, 75
Антоненко Н. Т. 86
Арей 33
Артюхін М. І. 78
Атей 45, 47
Афанасьєв Г. О. 100
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 60

«Б»

Бабієв М. Г. 78, 121
Бакай 54
Бараннік Д. С. 78
Барбович І. Г. 78, 79
Беклемішеві 66
Биховець І. 51
Білий К. 54
Бондар Й. 59
Бородай А. П. 90
Босков С. 54
Бочаров Л. 79
Брунетто д'Уссо Є. П. 62 – 64

«В»

В'яземський О. О. 58
Венгер І. К. 90
Вінграновський М. С. 94
Волинський (Флакс) С. Б. 121
Волков Ф. 75
Волошин А. Є. 78
Врангель П. М. 78, 120

«Г»

Гарнієр А. Е. 65

Гейс 70, 71
Геродот 31, 42, 43, 46, 47
Глаголев В. В. 90
Гладков А. 74
Глазунов В. О. 90, 100 – 102, 119, 121
Глоба І. Я. 55 – 57
Глущенко В. 86
Головатий П. А. 56
Головко О. К. 86
Горностаев А. А. 103, 104
Горностаева Н. З. 104
Граков Б. М. 43, 45
Гржевський 69
Грибовський В. В. 98
Грибовський В. Г. 94
Григор'єв Н. 77
Губа В. І. 104

«Д»

Дараган М. М. 41
Девлет 48
Денікін А. 77, 78
Джавазя А. 54
Дем'яненко Ф. С. 17, 18
Докучаєв В. В. 44
Домгер В. О. 13, 61
Донець Й. 59
Дудник П. 54
Дурак Г. 54

«Ж»

Жуков П. В. 105

«З»

Забєлін І. Є. 7, 8, 32, 34

Загребельний О. 24
Зарудний В. 53
Захода Д. 87
Зейферт 7
Зотов М. 51
Зудерман 69, 76
Зуєв В. Ф. 6, 48, 58, 61

«І»

Ігнатович Я. 54

«К»

Каганович Л. 80
Калнишевський П. І. 55, 56
Карнегі Е. 68
Карнов А. П. 100 – 102, 119, 121
Кас'ян Я. 54
Катерина II 56
Каширний С. А. 96
Кирпа І. В. 89
Кияшко І. К. 106
Клейн Л. С. 43
Кліценко І. 75
Кліценко І. Й. 83
Кліценко Т. А. 78
Клоков С. В. 107
Колесник О. С. 100, 103, 107, 109, 120, 122
Коливай М. 55
Кох Е. 17, 86
Коцовський М. Д. 13, 61, 62
Кочмар В. С. 96, 99
Кравець Ф. 59
Кравченко О. В. 97
Краузе К. 62
Кржемінський Г. В. 15
Куксін М. Н. 77

Кулик К. С. 74, 76 – 78
Кулічихін В. В. 99, 118
Кульомін Б. М. 108, 109
Кумшуненков І. 54
Курдубан П. І. 70, 71, 74, 76
Куторай К. 75

«Л»

Лаврин Д. 54
Ладиженський Ю. 50
Латімор О. 45
Логвінов П. Ф. 118
Люценко О. Є. 6, 7

«М»

Магомет-ага 50
Мазепа І. 51
Мазінг Р. А. 13
Макаренко І. О. 100, 102, 119, 121
Макаричев А. І. 109
Максимцов 88
Малиновський Р. Я. 90, 100 – 102, 119, 121
Мамедов Г. Ш. 110
Марченко С. П. 88
Махно Н. 77, 78
Мельник С. В. 111
Мережа І. 55
Мерлін 58
Микола II 74
Мирний П. 96
Миронов П. К. 78, 79, 121
Михайло Миколайович (Романов М. М.) 13, 60 – 69, 76
Михалон Литвин (Венцлав Миколайович) 49
Михальський М. 13, 61
Міненко М. 78
Мозолевський Б. М. 20, 22 – 26, 28, 31 – 36, 42, 47, 93, 94, 96

Моїсеєнко С. О. 101

Мурзін В. Ю. 34

Мускат В. І. 73

«Н»

Найда І. 54

Нікітенко В. М. 96, 118

Нікітін Н. О. 119

Ніконов В. Ю. 112

Новицький Ю. Н. 85

«О»

Олексій Михайлович (Романов О. М.) 60

Орджонікідзе Г. К. 81, 82, 96

Отінов В. Ф. 113, 114

«П»

Перовський А. А. 6, 7

Петров В. П. 43

Петровський Г. І. 82

Пижев А. І. 71

Пліній Старший 12

Покровський П. 62

Полін С. В. 20, 36, 41, 42

Поль О. М. 11

Помпей Трог 45

Помпоній Мела 43

Попов В. Р. 114

Потьомкін Г. О. 57

Проценко І. Г. 115, 116

Путилин 58

«Р»

Раковський Х. 80

Розенко П. О. 86

Розумовський К. 53

Ротштейн А. 68

Рудь М. 54

«С»

Салінз М. Д. 45

Самойловський Р. 59

Самотусь С. 54

Святка Д. 75

Серета 77

Серета Г. А. 18, 19, 26, 93, 116, 117

Сірко І. Д. 96, 99

Скоропадський П. 76, 77

Смирнов В. Д. 48

Соболев Д. С. 121

Соболев А. С. 120 – 122

Сова В. 88

Сова О. 88

Сова С. 88

Соколов Н. 62

Стрілець Д. А. 97

Сукур М. 64

«Т»

Танасчишин Т. І. 90, 100 – 102, 119, 121

Текелія П. А. 56

Тер-Давидов М. П. 69

Тереножкін А. І. 19, 20, 23, 25

Терещенко О. В. 6, 7

Тиква Г. І. 117, 118

Тиква С. П. 78

Ткачов 89

Ткачов М. 86

Токарев 88

Трубчанінов 66

Тютюнник П. П. 88

Тютюнник Я. П. 88

Тяпкін В. 51

«У»

Ульянов-Ленін В. І. 97

«Ф»

Федосєєв Г. 61

Феодосій (Макаревський О. Г.) 58, 59

Філіп ІІ 45, 47

Фоканов Я. С. 100, 102, 119, 121

«Х»

Хазанов А. М. 43, 47

Халчева-Іванова В. 88

Ханенко Б. І. 11

Ханенко В. М. 11

Хмельницький Б. 71

Хорбат В. 57

«Ц»

Цуканов П. 69

«Ч»

Черадіонов І. 69

Черненко Є. В. 94

Чирич Л. М. 105, 107, 110 – 115

Чорний 54

Чорниш С. 70

Чуйков В. І. 90, 100 – 102, 119, 121

«Ш»

Шаповал О. М. 98

Шаповал Я. 74, 79

Шатохін І. Г. 90, 91, 119, 120

Шевченко Т. Г. 118

Шеєле К. В. 61

Шейміна Н. М. 104, 116 – 118

Шипко А. Ф. 98

Широкий 54

Шльомін І. Т. 100

Штігліц 7

Штігліц А. І. 58

Штігліц М. І. 58

Штігліц О. А. 60

«Щ»

Щербаков Н. Є. 119

Щерозненко Ф. 54

«Я»

Яворницький Д. І. 11, 48, 49

ВИДОВИЙ ПОКАЖЧИК

ІСТОРІЯ	
2. МАЛКИ ВУЛИЦЯ	
2.1. Братська могила радянських воїнів і патріотів (іст.)	99
3. ПЕРШОТРАВНЕВА ВУЛИЦЯ	
3.1. Місце поховання радянських воїнів (іст.)	101
3.2. Могили радянських військовополонених і танкістів (іст.)	102
4. ПІВНІЧНО-ПРОМИСЛОВА ВУЛИЦЯ	
4.1. Могила А. А. Горностаєва (іст.)	103
4.2. Могила В. І. Губи (іст.)	104
4.3. Могила П. В. Жукова (іст.)	105
4.4. Могила І. К. Кияшка (іст.)	106
4.5. Могила С. В. Клокова (іст.)	107
4.6. Могила Б. М. Кульоміна (іст.)	108
4.7. Могила А. І. Макаричева (іст.)	109
4.8. Могила Г. Ш. Мамедова (іст.)	110
4.9. Могила С. В. Мельника (іст.)	111
4.10. Могила В. Ю. Ніконорова (іст.)	112
4.11. Могила В. Ф. Отінова (іст.)	113
4.12. Могила В. Р. Попова (іст.)	114
4.13. Могила І. Г. Проценка (іст.)	115
4.14. Могила Г. Л. Середи (іст.)	116
4.15. Могила Г. І. Тикви (іст.)	117
6. ЧУМАЦЬКА ВУЛИЦЯ	
6.1. Братська могила радянських воїнів (іст.)	119
7. ШАХТАРСЬКА ВУЛИЦЯ	
7.1. Братська могила радянських воїнів і Л. С. Соболева (іст.)	120
МИСТЕЦТВО	
1. ІВАНА СІРКА ПЛОЩА	
1.1. Пам'ятник І. Д. Сірку, 2010 р. (мист.)	99
5. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА БУЛЬВАР	
5.1. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 1995 р. (мист.)	118

ПОСТАТЕЙНИЙ ПОКАЖЧИК

Шановні читачі!	3
Археологічний нарис	5
Історичний нарис	42
1. ІВАНА СІРКА ПЛОЩА	
1.1. Пам'ятник І. Д. Сірку, 2010 р. (мист.)	99
2. МАЛКИ ВУЛИЦЯ	
2.1. Братська могила радянських воїнів і патріотів (іст.)	99
3. ПЕРШОТРАВНЕВА ВУЛИЦЯ	
3.1. Місце поховання радянських воїнів (іст.)	101
3.2. Могили радянських військовополонених і танкістів (іст.)	102
4. ПІВНІЧНО-ПРОМИСЛОВА ВУЛИЦЯ	
4.1. Могила А. А. Горностаєва (іст.)	103
4.2. Могила В. І. Губи (іст.)	104
4.3. Могила П. В. Жукова (іст.)	105
4.4. Могила І. К. Княшка (іст.)	106
4.5. Могила С. В. Клокова (іст.)	107
4.6. Могила Б. М. Кульоміна (іст.)	108
4.7. Могила А. І. Макаричева (іст.)	109
4.8. Могила Г. Ш. Мамедова (іст.)	110
4.9. Могила С. В. Мельника (іст.)	111
4.10. Могила В. Ю. Ніконорова (іст.)	112
4.11. Могила В. Ф. Отінова (іст.)	113
4.12. Могила В. Р. Попова (іст.)	114
4.13. Могила І. Г. Проценка (іст.)	115
4.14. Могила Г. А. Середи (іст.)	116
4.15. Могила Г. І. Тикви (іст.)	117
5. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА БУЛЬВАР	
5.1. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 1995 р. (мист.)	118
6. ЧУМАЦЬКА ВУЛИЦЯ	
6.1. Братська могила радянських воїнів (іст.)	119
7. ШАХТАРСЬКА ВУЛИЦЯ	
7.1. Братська могила радянських воїнів і Л. С. Соболева (іст.)	120

Наукове видання

Пам'ятки історії та культури міста Покров
(за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)

Українською мовою

Відповідальні за випуск: А. М. Голубчик, В. В. Тарапацький

Технічний редактор: В. Я. Коломось

Коректор: В. М. Оришій

Комп'ютерна верстка: О. Г. Стельмашенко

Здано на складання 01.09.2020. Підписано до друку 10.11.2020.

Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Garamond. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 11,90. Умовн. фарб.-відб. 11,90. Обл.-видавн. арк. 12,38.

Наклад 500 прим. Зам. № 1612.

Видавництво «Журфонд»

просп. Дмитра Яворницького, 60, м. Дніпро, 49000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру ДК № 684 від 21.11.2001 р.

Друк. ТОВ ВКФ «Візіон»

площа Академіка Стародубова, 1, м. Дніпро, 49050

Свідоцтво про держреєстрацію №04052442 Ю 0021076

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДП № 60-р від 20.03.2001

П 15 **Пам'ятки історії та культури міста Покров** (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядкування: Голубчик А. М., Колесник О. С., Кузьміна В. В. Автори статей: Грибовський В. В., Дараган М. М., Колесник О. С., Кудічихін В. В., Моїсеєнко С. О., Полін С. В., Чиряч Л. М., Шейміна Н. М. Д.: Журфонд, 2020. стор.

ISBN 978-617-7146-92-5(серія)

ISBN 978-966-934-288-1

Пропоноване видання продовжує серію публікацій про пам'ятки Дніпропетровської області за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України». Випуск присвячений пам'яткам історії та монументального мистецтва, що розташовані на території міста Покров.

УДК: 904 (457.53)

ББК: 63.3 (4УКР-4ДН)-7

